ARANY JÁNOS MUNKÁI

ARANY JÁNOS MUNKÁI

SZERKESZTI

KOROMPAY H. JÁNOS

LAPSZÉLI JEGYZETEK 1.

A Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Munkabizottsága által
elismert kritikai szövegkiadás

UNIVERSITAS KIADÓ
MTA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST
2016

ARANY JÁNOS
LAPSZÉLI JEGYZETEK

FOLYÓIRATOK I.

UNIVERSITAS KIADÓ
MTA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST
2016

Sajtó alá rendezte
HÁSZ-FEHÉR KATALIN

Lektorálta
IMRE LÁSZLÓ
SIMON SZABÓ ÁGNES

A könyv kiadását támogatta
Nemzeti Kulturális Alap

Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
K 108503 sz.

A kötet készült a Magyar Tudományos Akadémia BTK
Irodalomtudományi Intézetében

© Korompay H. János, Hász-Fehér Katalin
© MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
© Universitas Kiadó
ISBN 978-963-9671-55-3
A kiadásért felel az Universitas Kiadó igazgatója
és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója
Nyomdai munkák: *mondAt Kft.*
A sorozat borítóterve: Szilágyi N. Zsuzsa
Az Universitas Kiadó könyvei kedvezménnyel megrendelhetők:
www.prosperod.hu

A SOROZATRÓL
ÉS A JELEN KÖTETRŐL

I. 1. Arany János könyvtára és a kutatás története

A nagyszalontai Arany János Múzeum alapjait Arany László vetette meg azzal, hogy atyja tárgyainak, kéziratainak, okiratainak és könyvtárának egy részét a városnak ajándékozta. Az 1885. április 8-án kelt adományozó levélhez kétféle küldeményt csatolt. Az egyik csomagról 1885. május 30-i keltezéssel tételes leltárt készíttetett. A könyvekből Dánielisz Endre szerint öt oldalon keresztül 107 művet sorol fel, 129 kötetben.[1] A kéziratos összeírásban azonban valójában 83 tétel szerepel, és kettő még számozatlanul a margón. Az itt kiemelt emléktárgyakra és művekre nézve Arany László úgy hagyja meg, hogy azok közül semmi – tehát a könyvek sem – soha az emlékszobából kivitetni ne engedtessék. A küldemény másik részéről nem készült teljes leírás, Arany László összefoglalóan azt írja róla, azokat a műveket gyűjtötte egybe, amelyeket nélkülözhetett, vagy amelyek az ő könyvtárában is megvannak. Ezeket, akárcsak az előbbieket, körpecséttel látta el, melyen ez áll: „Arany János Könyvtárából". A küldemények között említi a Magyar Tudományos Akadémia kiadványainak viszonylag teljes sorozatát, melyeknek hiányait ő maga pótolta. Ezzel magyarázható talán, hogy az Arany János Múzeum könyvállománya ma néhány olyan művet is tartalmaz, amely Arany János halála után jelent meg, tehát eredetileg nem lehetett a könyvtárában. Arany László azt óhajtja az Aranyemlékbizottságtól, hogy a könyvekről katalógust készíttessen, s utána megbízható egyének kölcsönözhessék őket. Ugyanitt jegyzi meg, hogy Arany János könyvtárának nagyobb részét magánál tartotta, de úgy fog intézkedni, hogy halála után a nála lévő kéziratokkal együtt ezek a kötetek is az Aranyemlékszobába jussanak.

[1] Az adományozó levelet Dánielisz Endre tette közzé: DÁNIELISZ 1984. 8–10. A katalógus listáját részlegesen Zuh Imre közölte (ZUH 1992). A kézirat a nagyszalontai Arany János Múzeumban található, Ms 100, illetve Ms 215 jelzet alatt. Sorozatunk 3. kötetében (a könyvek széljegyzeteinek feldolgozásánál) teljes egészében fogjuk közzétenni.

A Csonkatorony Arany László közreműködésével történő restaurálása és az Arany János Emlékmúzeum 1899-es megnyitása idején és után több kéziratos és nyomtatott katalógus készült a Szalontán őrzött tárgyakról,[2] s a múzeum anyaga is folyamatosan gazdagodott. 1914-ben került ide Arany Juliska könyvszekrénye Ercsey Ernőnétől és könyvtára Széll Kálmántól. Juliska könyvtára sok olyan művet tartalmazott, melyet atyjától kapott, s ezekben a művekben számos Arany-széljegyzet volt található. Zuh Imre utal rá, hogy „emberi kéznek" köszönhetően ez az állomány nem maradt egyben, s ma már csak töredéke található meg az egykori Juliska-könyvtárnak (ZUH 1992). A könyvek, állítása szerint, részben beolvadtak az Arany-könyvtárba, részben eltűntek. Szóbeli közlésből úgy tudtuk, maga a könyvszekrény sem maradt a Múzeum birtokában. 2014-ben azonban, raktárrendezés során, az új igazgatás jóvoltából előkerült a könyvszekrény, benne az egykori Juliska-könyvtár megmaradt részével.

Míg a tárgyi relikviákat, azok gyarapodását, majd az 1940-es években a sérüléseit, eltűnéseit tételesen számon tartották, a könyvtár anyagára viszonylag kevés gondot fordítottak.

Tolnai Vilmos már 1913-ban felteszi a máig aktuális kérdést, vajon milyen hatással lehetett az irodalmi hagyomány, a tudományos, irodalompolitikai és politikai környezet Arany Jánosra, s felhívja a figyelmet, menynyire fontos lenne ehhez ismerni Arany könyvtárát és széljegyzeteit. Sürgeti

[2] Az első nyomtatott jegyzék 1899-ben készült: LELTÁR 1899; 1900. jún. 22-i dátummal kéziratos jegyzék készült Király József és Széll Kálmán aláírásával azokról a tárgyakról, melyeket a Csonkatoronyban helyeztek el: LELTÁR 1900. Évszám nélkül jelent meg 1929-ben Debreczeni István munkája: *Az Arany Muzeum története és katalogusa*: DEBRECZENI [1929]. 1951-ben új leltárt készít Mikó Pál, hogy felmérje, milyen károk érték a Múzeumot 1944-ben. Az összesítést később Dánielisz Endre közli 1984-es, idézett kötetében, 44–49. Legutóbb *Arany János és családja relikviái* címmel, Thuróczy Gergely szerkesztésében jelent meg a nagyszalontai relikviakatalógus, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2010 (THURÓCZY 2000).

a könyvjegyzék elkészítését és kiadását, egyben a nagykőrösi gimnázium számára szintén javasolja, tegye közzé a könyvek lajstromát, melyeket Arany is használhatott.[3]

Szendrey Zsigmond 1918-ban ugyancsak a könyvtár tanulmányozásának hasznosságára figyelmeztet, és ismerteti Arany János széljegyzeteit *Összes költeményei*nek 1872-es, Ráth Mór-féle kiadásából. A kötet azóta eltűnt a szalontai könyvtárból.[4]

Dóczy Jenő 1925-ben, az Arany-könyvtárról szóló ismertetőjében már hivatkozik rá,[5] hogy Debreczeni Ferenc, a nagyszalontai születésű, később szalontai református lelkész, irodalomtörténész, Debreczeni István öccse 1912-ben megbízatást kapott az Emlékegyesülettől a katalógus elkészítésére. Debreczeni időközben cikkekben publikált válogatást az anyagból.[6]

A későbbi muzeológusok, Mikó Páltól kezdve Abafáy Gusztávon és Dánielisz Endrén keresztül Zuh Imréig valamennyien foglalkoztak Arany könyvtárának és széljegyzeteinek egy-egy részével, és más irodalomtörténeti tanulmányokban is dolgoztak fel részleteket a gyűjteményből.[7] Az 1960-as években, az Arany kritikai kiadás munkálatainak szervezése során, mint arról az MTAK Kézirattárában őrzött egyik dokumentum tanúskodik, Keresztury Dezső Abafáy Gusztávot óhajtotta megbízni a széljegyzetek feldolgozásával, Dánielisz Endrét pedig az Arany-könyvtár történetének összeállításával,[8]

[3] A könyvjegyzék megjelent 1913-ban: HUSZÁR György: *Arany János könyvei Nagykőrösön*, It 1913. 549–551 és AJÖM XIII. 231–233; az általa használt könyvek azonban azóta már nem találhatók meg sem az Arany János Gimnáziumban, sem a nagykőrösi Arany János Múzeumban. Feltehetően a II. világháború során semmisültek meg, hasonlóan az egykori református egyházi levéltár egy részéhez (KERÉNYI Ferenc: *Arany János-kéziratok, tanítvány hagyatékában*, ItK 2003/1, 91–95, itt: 91).

[4] SZENDREY 1918.

[5] DÓCZY 1925.

[6] DEBRECZENI 1913; DEBRECZENI 1923. Az utóbbiban vegyes válogatást közöl Arany jegyzeteiből és naplófeljegyzéseiből. DEBRECZENI 1923a – Részlet a Vida József *Nemzeti koszorú* című kötetében lévő jegyzetekből.

[7] DEÁK 1959; ABAFÁY 1965; KOVÁCS 1993; DÁNIELISZ 1969; DÁNIELISZ 1972; DÁNIELISZ 1984; DÁNIELISZ 1992; ZUH 1992; BALÁZS 2002.

[8] Keresztury Dezső levele a Román Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Bukarestbe, feltehetően 1965-ben. Ms 4514/120.

azonban a terv meghiúsult. 2005-ben Ile Erzsébet – Kozma Dezső vezetésével – doktori disszertáció keretén belül foglalkozott több kötet alapján a margináliákkal, megkísérelve tipológiájuk felállítását is.[9]

Teljes és részletes katalógus, bibliográfiai leírás az Emlékmúzeumban őrzött könyvekről soha nem készült. Debreczeni Ferenc 1930-ra fejezte be a szalontai példányok lajstromozását, de füzete kéziratban maradt, később pedig csupán mennyiséget kimutató leltárazásokat végeztek az állományban.[10] Pedig a könyvtár jelentősége a második világháborút követően óriásira nőtt: Arany László özvegye nem teljesítette férje végakaratát. A nála maradt Arany-hagyatékot nem a szalontai Múzeumra, hanem második férjére, Voinovich Gézára hagyta, akinek kezéből ezek az anyagok már soha nem kerültek ki, s a villájukat érő bombatalálatban csaknem teljes egészében meg is semmisültek. A szalontai könyvtár tehát Arany egykori gyűjteményének egyetlen megmaradt része.

A nagyszalontai könyvtár folyóirat- és könyvállományának fedlapjain található jelzetek tanúsága szerint teljes leltár háromszor, egyszer pedig részleges felmérés készült. Az első leltározó kéz címkékkel látta el a példányokat, és fekete tintával dolgozott. A füzetes kiadványokat általában az évfolyam első darabján számozta, s a címkében, a leltári szám alatt, feltüntette az évfolyam darabszámát is. Ez a módszer arra utal, hogy a leltár könyvtárrendezéssel együtt zajlott.

A második kéz világoskék, zöldes árnyalatú tintával dolgozott, s a fekete leltári, illetve darabszámot áthúzva, mellé írta az új jelzetet. Igen gyakran javította az első kéz darabszámra vonatkozó adatait, ami azt jelenti, hogy az állományban időközben hiányok keletkeztek. Új sorszámozást alkalmazott, mely ezúttal is könyvtárrendezésre vall.

A harmadik kéz sötétkék tintával, néha piros ceruzával dolgozott. A világoskék tintás jelzeteket helyesbítette, de csak elkezdte a munkát, nem fejezte be.

[9] ILE 2005; ILE 2005a.

[10] A folyóirat- és könyvanyag tételes és analitikus, a széljegyzeteket is feltüntető katalógusát jelen sorozatunk a megfelelő kötetekhez igazodva fogja tartalmazni.

Végül a negyedik leltárról grafitceruzás jelzetek tanúskodnak. A fedlapokon sok esetben az „Inv[entar]" előtag vezeti fel az új számot. A leltározó nem a címkében lévő adatokat írja felül, hanem külön, a fedlapon dolgozik. Ez a felmérés sem teljes, sok esetben nincs grafitceruzás szám a borítón, de lényegében végigviszi a számozást a teljes állományon. 2008 tavaszán derült ki, hogy ezt a munkát a Múzeum igazgatója, Zuh Imre végezte.

A legutóbbi leltár már nem kötetenként, hanem darabszámonként vette nyilvántartásba a folyóiratokat is, ámbár a számozásból jól látszik, hogy rendezés nem előzte meg a munkát, vagyis a sorszámok nem a füzetek megjelenési sorrendjét követik, és olykor hiányosak is. Igen gyakori a beszúrás, alszámozás, másutt pedig füzetek maradnak ki a feldolgozásból.

A leltári számot a példányok szekrénybeli helye sem követi. Arany János könyvtárát a Csonkatorony harmadik szintjén, kétajtós, üveges szekrényben tárolják. A szekrénynek hat polca van, ezeken külső és belső könyvsorok helyezkednek el.

1999-ben, amikor Korompay H. János és Szörényi László vezetésével fotómásolatok készültek a bejegyzésekről, Korompay H. János különválogatta a bejegyzéses folyóiratpéldányokat, és abc-rendben helyezte el a szekrény harmadik polcának belső sorában. A későbbi szalontai kutatások során azonban rá kellett jönni, hogy a könyvtár rendezetlensége miatt igen sok anyag kimaradt a fotózásból, így újra kellett kezdeni a munkát. Akkor derült ki, hogy a hat polcból álló szekrény külső és belső soraiban szinte mindenütt található példány minden folyóiratból, vagyis egyáltalán nincsenek egymáshoz rendelve az azonos évfolyamok és füzetek. Kirakós játékhoz hasonló módszerrel kellett tehát előbb a szekrény teljes anyagát újranézni és fotózni, s utána a fényképek alapján egymáshoz rendelni az összeillő sorozatokat. Ez a munka a szalontai kutatás akadályai és az anyag mennyisége miatt 2006-tól 2010 tavaszáig tartott.

2010 nyarán Zuh Imrét nyugdíjazták, és Darvasi Zoltán személyében új vezetést kapott a múzeum. Újabb leltár (darabszám ellenőrzése) készült, és Darvasi Zoltánnak, valamint Bagosi Hajnalkának köszönhetően 2014-ben került elő Juliska könyvszekrénye.[11]

[11] Ezúton köszönjük szíves segítségüket.

A munka jelen fázisában minden könyvről és folyóiratról elkészült a szükséges fotómásolat, és – 1885 óta először – a katalógus is.

1998-ban az újrainduló Arany kritikai kiadás tervébe bekerült az emlékkönyvtár széljegyzetes anyagának kiadása. Induláskor egy kötetnyi anyagra lehetett számítani, az időközben előkerülő széljegyzetek mennyisége és a feldolgozás koncepciója miatt azonban lényegesen több anyag gyűlt össze. A kritikai kiadás sorozatán belül így a margináliákat tartalmazó alsorozat négy kötetre terjedt ki, a következő beosztásban:

I. kötet: Az Europa – Chronik der gebildeten Welt című lipcsei hetilap széljegyzetei. – A 130 füzetnyi német nyelvű magazin Arany Koszorújának legfontosabb s egyben legszámottevőbb forrását jelenti. A benne található jelölések, jegyzetek, átvételek mennyisége miatt külön kötetet igényelt.

II. kötet: A nagyszalontai emlékmúzeum periodikumainak széljegyzetei. – A múzeum csaknem negyven időszaki kiadványának, illetve a különlenyomatok és kisnyomtatványok két csoportjának mintegy 1200 példányából tartalmazza a bejegyzéses részeket. A kötetben a kiadványok teljes katalógusát is közöljük.

III–IV. kötet: A nagyszalontai emlékmúzeumban őrzött könyvek és más gyűjteményekben fennmaradt művek széljegyzetei, a vonatkozó katalógussal együtt.

I. 2. Debreczeni Ferenc kéziratos jegyzéke

Debreczeni Ferenc 1912-ben megbízást kapott az Arany János Emlékegyesülettől a könyvtár katalógusának elkészítésére. A munkálatok az első világháború miatt leálltak, majd 1917-ben folytatódtak. Debreczeni Ferenc ezután tizenhárom évig dogozott a leltáron. 1930. április 4-i keltezésű értesítése arról számol be, hogy a teljes katalógus hamarosan elkészül, 1931-es

váratlan halála azonban meggátolta a munka befejezését.[12] Kéziratos füzetét az Emlékegyesület nem adta ki, ma az MTAK Kézirattára őrzi.[13] Ugyancsak füzetes, kéziratos formában találta meg Szörényi László Debreczeni Ferenc másik munkáját, amelyben a könyvtár nyelvészeti tárgyú széljegyzeteit tekinti át.[14]

A jegyzékben Debreczeni különválasztja a könyveket és a folyóiratokat, azonban nem minden esetben ragaszkodik ehhez az elvhez. A kötetes folyóiratokat, mint például az Életképeket, a könyvekhez sorolja be. A füzetes kiadványokat váltakozva, hol kötetenként, hol füzetenként regisztrálja, s ha kötetenként vagy évfolyamonként kezeli őket, akkor nem jelzi, hány darab található belőlük az Arany-könyvtárban, vagyis teljes évfolyamok vannak-e meg. A hiányokat szintén néha kiemeli, néha elhallgatja. Erénye ugyanakkor, hogy több esetben tudósít a felvágott oldalakról. Azonban ebben sem következetes, gyakran csak a teljesen felvágott fejezeteket sorolja fel, a részben felvágott cikkeket nem veszi figyelembe. Érdekes, hogy az Ungarische Revue 1881. VII–VIII. számában nem találta meg az ott rejtőző Arany-kéziratot.[15] Ez arra vall, hogy felületesen lapozta át a füzeteket. Végül következetlen a széljegyzetek regisztrálásában: csak a legszembetűnőbb eseteknél hívja fel a figyelmet a példány mellett, hogy bejegyzéses füzetről van szó.

Debreczeni Ferenc munkája minden következetlensége ellenére pótolhatatlan értékű, mert segítségével szerzünk tudomást a mára eltűnt folyóiratokról és könyvpéldányokról. Alkalmanként az azonosításban is hasznos. Vannak olyan lapszámok és könyvek, melyeknek borítójáról vagy belsejéből ő még idézi Arany bejegyzését, ma azonban azon a helyen semmi sem

[12] DEBRECZENI 1913, 82. Debreczeni Ferenc egyik levelében említi 1912-es megbízatását: 1930. április 4. AJM 320/C; az 1917-es tervről: 1917. április 1-jei levél, AJM 320/A. 1930-ban közli az Egyesülettel, hogy befejezi és sajtó alá rendezi addigi munkáját, a Múzeum azonban azt válaszolja neki, nincs abban a helyzetben, hogy kiadja a katalógust – 1930. április 14. levélmásolat Debreczeninek, AJM 320/D.

[13] A füzet első lapján Debreczeni István kézírásával: „Arany János nagyszalontai Arany muzeumban levő Könyvtárának Katalogusa, szerkesztette: néhai Debreczeni Ferenc", MTAK Kt, Ms 5234/17. Kötetünkben a Debreczeni Kat., illetve a Debreczeni Kat. Per. rövidítéssel jelöljük, attól függően, hogy a katalógus könyves részére vagy a periodikumok jegyzékére utalunk-e belőle.

[14] Debreczeni NyelvJegyz.

[15] HÁSZ-FEHÉR 2012.

látható, mintha időközben kicserélték volna a példányt. Debreczeni katalógusának periodikumokról szóló részét a 2. kötet, a könyvekről szóló részét pedig a 3. kötet függelékében fogjuk közölni.

I. 3. A periodikumok besorolásának és feldolgozásának kérdései

A korábbi leltárakban kétféle bizonytalanság érzékelhető. Az egyik az, hogy a regisztrálás a többkötetes művekre egyben vagy a példányokra különkülön terjedjen-e ki, a másik pedig a könyvek és időszakos kiadványok elkülönítésében mutatkozik meg. A keveredés mind a négy említett feldolgozásnál tapasztalható. Következetlenség látszik az évfolyamok és a többkötetes munkák, illetve darabok számozásában. A periodikumok közül a bekötött példányok némelyike bekerült a könyvekhez, más esetben pedig néhány füzetesen megjelenő könyv, mint például Nagy Iván *Magyarország családai* című munkája, vagy egy-egy sorozat, mint a Toldy Ferenc által szerkesztett *Ujabb Nemzeti Könyvtár*, a folyóiratok között kapott helyet. Jelen kötetünkben a ma is periodikumnak számító kiadványokat soroltuk be az időszakos sajtótermékek közé, ide értve a különlenyomatokat és kisnyomtatványokat is. Határesetnek számítanak az Akadémiai Értekezések füzetei. Mivel egyes könyvtárak periodikumként, mások sorozatként regisztrálják, mi úgy döntöttünk, az időszakos kiadványok között helyezzük el őket.

A műközpontú (nem példányközpontú) besorolás az eddigi leltárak során más módon is zavart okozott. Többkötetes nagymonográfiák ugyanis olykor ívenként, a szöveget akár szóelválasztásnál megszakítva, fejezet- és kötethatárokat átlépve, ideiglenes borítóval ellátva, füzetekben jöttek ki a sajtó alól, s később nyomták hozzá a címlapokat. E könyvrészeket az utólagos címlappal együtt a tulajdonos azután tetszőleges módon köttette be. Arany könyvtárában több mű is ilyen füzetes állapotban van meg, a műközpontú katalógus azonban nem jelzi ezt. Hasonlóképpen jelent meg néhány folyóirat, például a Magyar Nyelvészet. Az akadémiai értekezések, jelentések és értesítők ugyancsak füzetenként, ideiglenes borítóval kerültek az akadémiai tagokhoz, s az évfolyam valamelyik korai vagy utolsó darabjához illesztették külön a kötetcímlapot, olykor a tartalomjegyzékkel együtt. Előfordult olyan eset

is, hogy menet közben módosították a füzet- és kötetszámot, s így kétszer van meg ugyanaz a mű az Arany-könyvtárban, egyszer az eredeti, egyszer a javított számozással. Arany szerkesztői, titkári, igazgatói tevékenységének vagy Arany László kiegészítésének köszönhetően duplumok is előfordulnak a hagyatékban, végül egy-egy füzet egy-egy ívének korrektúrapéldánya, töredéke is bekerült a szalontai küldeménybe.

Az elvek következetlen alkalmazása mutatkozik meg a könyvtár állományának rendkívül eltérő adataiban. Abafáy Gusztáv szerint Arany László első adománya 96 mű volt, 144 kötetben. A második adomány: 382 mű 1610 kötetben. Ehhez társult Arany László halála után az özvegy ajándéka. (Dánielisz Endre szerint azonban Arany László özvegye 1905-ig semmit sem adományozott a múzeumnak.)[16] A végeredmény Abafáynál 1941-ig: 649 mű, 2434 kötetben.[17] Debreceni István, aki elhunyt testvére, Debreceni Ferenc kéziratos füzetei alapján 1968-ban adta ki az *Arany János hétköznapjai* című monográfiáját, más számot közöl, ő kereken 800 műről beszél.[18] Dánielisz Endre adatai: a második világháborúig az emlékmúzeum 568 művet tartalmazott 1872 darabban. A háború folyamán eltűnt művek száma Abafáy szerint 65 mű, 148 kötetben. Fábián Imre muzeológus felmérése alapján viszont 1972-ben 1876 darab a könyvtár állománya.[19]

Az adatokból is érzékelhető, hogy művekre összpontosító feldolgozással ezt az anyagot nem lehet átláthatóvá és minden részében regisztrálhatóvá tenni. Köteteinkben ezért példánykatalógust teszünk közzé, és maga a feldolgozás is eszerint történik.

A példányközpontú katalogizálás előnyei közé tartozik, hogy leírhatók általa az egyedi sajátosságok. A kötelező bibliográfiai adatokon túl (megjelenési év, évfolyam, kötetszám, füzetszám, méret) több más adat feltüntetése is lehetővé válik.

[16] DÁNIELISZ 1992, 214–217.

[17] ABAFÁY 1965, 227–241.

[18] DEBRECZENI 1968, 124. Arany könyvtárából származtat 800 művet, és még négyet említ, mely szerinte nem Arany Jánosé volt.

[19] Uo.

I. 4. A köteteinkben közölt katalógusok elemei

Jelzetek: A tétel a fedlapokon látható összes jelzetet tartalmazza. Az adatok a könyvtár és a példány történetéhez szolgálnak adalékul.

Pecsétek: Az azonosítást könnyíti meg a pecsétek leírása is. Említettük, hogy Arany László körpecséttel látta el a műveket: „Arany János Könyvtárából". E jelölés azonban nincs minden példányban. Többkötetes mű, vagy többfüzetes évfolyam esetén gyakran csak az első kötetben vagy füzetben látható. A Juliska könyvtárából származó könyvek nem tartalmaznak ilyen pecsétet. Az 1877 utáni akadémiai kiadványok egy részén az „MTA Hivatalos Példány" körpecsét, vagy a „Magyar Tud. Akadémia" szöveges pecsét áll. Ma már nem lehet megállapítani, hogy ezek a példányok Arany János vagy Arany László tulajdonát képezték-e. Itt tüntettük fel végül a postai pecséteket, bélyegeket vagy azok maradványait, melyek a küldés, kézbesítés módjáról tanúskodnak.

Dedikációk: Példányonként közöljük a dedikációkat, melyeknek nagy része Arany János szerkesztői időszakából való. Egy részük közvetlenül Aranynak szól, más részük a Szépirodalmi Figyelő vagy a Koszorú szerkesztőségének, néha Aranynénak vagy Juliskának.

Idegen eredetű bejegyzések: Azokat a jelöléseket, bejegyzéseket, olykor rajzokat, rajzolgatásokat, satírozásokat tüntetjük itt fel, melyek egyértelműen idegen személytől erednek. A Debreczeni-féle katalógus több ilyen bejegyzést Aranynak tulajdonít.

Bizonytalan eredetű bejegyzések: Azok a jelek és jegyzetek kerültek ide, melyeknél felmerül a gyanú, hogy Aranytól erednek, de egyértelműen nem bizonyítható autográf jellegük. Ide tartoznak például a nem szokványos (nem Aranyra jellemző) korrektúrajelek, jelölések, javítások a fedlapon, vagy Arany írásához hasonló névaláírások.

Felvágott oldalak: A példányok felvágott oldalait szintén rögzíti katalógusunk, nemcsak az oldalszámokat, hanem a részben vagy teljesen felvágott értekezés szerzőjét, címét és terjedelmét is megadva. A zárójel nélküli oldalszámok a felvágott részt jelölik, a szögletes zárójelben lévő számok pedig a teljes terjedelmet, hogy látható legyen, a szöveg mely részét olvashatta Arany.

Ahol a Debreczeni Kat. megad ilyen adatokat, ott ellenőrizhető a mai állapot az 1930-as évekhez képest. Több esetben azonban eltérés tapasztalható a mai és az egykori állapot között. Zuh Imre múzeumigazgató hívta fel rá a figyelmet, hogy későbbi olvasók, kölcsönzők, kutatók és muzeológusok is vágtak fel oldalakat a kiadványokban. Emellett, mivel nem tudni, mely példányokat pótolta Arany László a gyűjteményben,[20] számolni kell azzal, hogy ő is felvághatta a saját példányaiban a lapokat, sőt jegyzetelhetett is bele. Figyelembe kell venni a nyomdai ívhatárokat, különösen egy-egy füzet végén, amikor a papírív hajtogatása következtében néhány oldal szabadon maradt. Annak eldöntése tehát, hogy mely lapokat vághatta fel Arany, olykor nehéz, sőt lehetetlen. A katalógusban ezért minden lapozható oldalt feltüntettünk, és inkább azt tartottuk fontos adatnak, mely lapok nincsenek felvágva.

Az utalásokból és a Debreczeni-féle katalógussal való összevetésből az is megállapítható, hogy Arany igen gyakran csak beleolvasott egy-egy értekezésbe vagy szépirodalmi szövegbe. Tudományos munka esetén az első oldalakat, az értekezés közepét, sokszor azonban csak a végét, a gondolatmenet összegzését vágta fel. Ezzel az eljárással különösen a szerkesztői évek alatt találkozhatni. Előfordul, hogy bejegyzések találhatók a felvágatlan oldalakon is. Ilyenkor Arany a lapok szétnyíló sarkát emelte fel, úgy nézett bele a szövegbe. Az ilyen nyomok lapolvasói módszeréről tanúskodnak: nemcsak a tartalomjegyzékből tájékozódott, hanem előbb áttekintette a cikkeket, „beolvasott" az ívekbe, és utána vágta fel (vagy nem vágta fel) az oldalakat.

Egyes folyóiratokat (pl. a Budapesti Szemlét és a nyelvtudományos kiadványokat), valamint az általa is tanulmányozott, feldolgozott történeti-irodalmi, esztétikai témákat vagy az őt különösen érdeklő, érintő orvosi, meteorológiai stb. cikkeket korszaktól függetlenül, leggyakrabban teljes egészében felvágta, és több alkalommal jegyzetelte is.

Arany János bejegyzései: Azoknak az oldalaknak a feltüntetése került ide, melyeken az Aranynak tulajdonítható bejegyzések és jelölések láthatók.

[20] Van olyan füzete a Budapesti Szemlének, melyen az ő neve áll.

Állapotleírás: A példány állapotára vonatkozó adatokat tartalmazza. Csak a különleges jellemzőket vettük fel – nagy méretű tintafoltokat, levágott, leszakadt, sérült lapokat vagy fedlapokat, nagyobb ázásnyomokat, téves hajtogatásokat, a lapszámozás hibáit stb.

I. 5. A margináliák kiadásának nemzetközi és hazai gyakorlata

A széljegyzeteket az irodalomtörténet másodrangú szövegekként kezelte – abban az esetben természetesen, ha egyáltalán szövegként értelmezte a különféle bejegyzéseket, jeleket, olykor hosszabb megjegyzéseket.

A klasszikus filológiában a leggyakoribb eset, hogy a kutatót a *jegyzetelt szöveg* érdekli, s csak adalékként foglalkozik az esetleges lapszéli megjegyzésekkel, saját értelmezésének kialakítása vagy a „helyes" szöveg létrehozása céljából.

Amennyiben mégis maga a glossza vagy marginália válik értelmezés tárgyává, a kutatót általában kétféle cél vezérli:

a) Olvasási módok, szokások általános vizsgálatához használja fel őket, és olyan tudományterületeken kíván eredményeket kapni, mint a hermeneutika, recepcióelmélet, szociológia, írásgyakorlat, identitásvizsgálat, művelődés- és olvasástörténet. Hasonló vizsgálatokat végzett a torontói egyetem professzorasszonya, Heather J. Jackson a *Marginalia* című 2001-es és a *Romantic Readers* című 2005-ös könyvében.[21] A londoni nemzeti könyvtár mintegy 2000 bejegyzéses kötetét nézte át az 1790 és 1830 közötti időszakból, és a bejegyzéstípusokat különítette el egymástól (laikus és professzionális olvasó; tanulói bejegyzések, melyek a memorizálást szolgálják; naplószerű bejegyzések – a személyes élet, életrajz nyomai, identitásformálás elemei; az önkifejezés gesztusai; áthagyományozás, üzenethagyás az utókornak, a következő olvasónak; bírálat megfogalmazása, vagyis kritikai tevékenység nyomai stb.). Az angol nemzeti könyvtárban 1994-ben elkészült a széljegyzetes kötetek bibliográfiája is.[22]

[21] JACKSON 2001; JACKSON 2005.
[22] ALSTON 1994.

b) Más esetekben egy-egy kiemelt olvasó olvasata érdekli a kutatót – olyan nevesített vagy neves olvasóé, aki egyben alkotó is, és egy opuson belül más metaszövegek, illetve irodalmi alkotások kontextusában lehet vizsgálni a bejegyzéseket. Voltak nagy jegyzetelők a világirodalomban, többek között Voltaire, Edgar Allan Poe, Samuel Taylor Coleridge, William Blake, John Keats. Poe 1844 és 1849 közötti széljegyzetei iránt Baudelaire már a 19. században élénken érdeklődött, s Paul Valéry írt róluk tanulmányt, néhány bejegyzést közzétéve. Az 1960-as évektől nagyobb vállalkozásokban a kritikai kiadások is megindultak az európai és az amerikai irodalomtudományban egyaránt. Főként az angol szerzők széljegyzetei jelentek meg. 1965-ben többek között Harold Bloom közreműködésével Blake széljegyzeteinek kiadása készült el. Ennek két újabb kiadása is van már, a legújabb 2008-ból.[23] 1980-ban Coleridge széljegyzeteinek ötkötetes kiadása vált elérhetővé.[24] 1979-től a Voltaire Foundation és Natalia Elaguina irányításával folyamatosan zajlik a szentpétervári Voltaire-könyvtár széljegyzeteinek sajtó alá rendezése. A régebbi kötetek újrakiadása mellett jelenleg a 9. és 10. kötet van előkészületben.[25] Az ezredfordulón az olasz kutatások is megkezdődtek. 2002-ben Messinában rendeztek európai konferenciát a széljegyzetekről, s adtak ki az előadásokból többnyelvű köteteket.[26]

A filológiai kutatások és a szövegkiadások az elméleti kérdéseket is felvetették a széljegyzetekkel kapcsolatban – olyan kérdések kerültek előtérbe, mint a „második olvasat" természete, a széljegyzet és jegyzetelt szöveg kapcsolata.[27] Ösztönözte az érdeklődést az írásfolyamatra és az írástevékenységre figyelő mediális irányzat, mely tovább bővítette a margináliákkal kapcsolatos szempontokat.[28]

Valamennyi kiadás abból a belátásból indult ki, hogy elsődleges feladat a széljegyzet „műfajának", létmódjának a tisztázása. A marginália a kommentárnak azt a változatát képviseli, amely az olvasás, a megértés,

[23] ERDMAN–BLOOM 1965; BENTLEY 1978.
[24] WALLEY–JACKSON 1980.
[25] A projekt honlapja: http://www.voltaire.ox.ac.uk/www_vf/ocv/ocv_marginales.ssi
[26] FERA–FERRAÙ–RIZZO 2002.
[27] SNART 2006, különösen 110–157.
[28] Különösen érdekesek e szempontból a következő kötet tanulmányai: BRAY–HANDLEY–HENRY 2000.

a dialogikus viszony *látható nyomaként* valójában láthatatlan mentális folyamatokat és tartalmakat jelöl. Ebben az ikonikus viszonyban a margináliát feldolgozó filológus *második* befogadó: olvasást olvas, értelmezést értelmez. Szöveges margináliák esetében transzparensebb lehet a jegyzet és a jegyzetelt szöveg kapcsolata. Aláhúzások, jelzések, kérdő- és felkiáltójelek, olykor rajzok, ceruzavonások jelentésének értelmezéséhez azonban kontextuális elemzésre, az olvasási és jegyzetelési szokások, az adott témakörhöz való viszonyulás feltárására van szükség.

A széljegyzet ilyen meghatározása alapvetően befolyásolta a textológiai eljárásokat. A főszöveget itt nem önmagában a széljegyzet jelenti, hanem az a láthatatlan tartalom, az a belső, csupán jelzett, de *ki nem fejtett kommentár,* melyet a széljegyzet *jelöl.* A kiadások szerkesztői nem tartották tehát elégségesnek magát a széljegyzetet közölni, hanem a jegyzetelt szövegből is felvettek annyit, amennyi a margináliát, pontosabban a mögötte rejlő mentális tevékenységet láthatóvá, értelmezhetővé teszi. A tárgyi és nyelvi magyarázatnak szintén a *tényleges főszöveg*, a mentális tevékenység, a szellemi interakció felmutatása a feladata.

Magyar nyelven eddig két széljegyzetes kötet jelent meg: az 1950-es években, a *Lenin Összes Művei* sorozatban Lenin margináliái,[29] 1991-ben pedig a Zrínyi-könyvtár katalógusa, amely közli a bejegyzéseket is.[30] A Lenin-kiadás a jegyzetelt szöveg tükrét és a margináliák elhelyezkedését is felmutatja, jegyzetanyaga azonban nem foglalkozik a kommentárok értelmezésével. A Zrínyi-kiadás nem reprodukálja a széljegyzetek elhelyezkedését a szöveg mellett, viszont készült fotózott változata, elektronikus kiadása, sőt 3D technikával is leképezték a könyvtártermet.[31] A fotózott változat ugyanakkor csupán reprodukció, jegyzetek és magyarázatok nem segítik a bejegyzések értelmezését.[32]

[29] LENIN 1954.

[30] KLANICZAY 1991.

[31] http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/bz/zrinyi.html

[32] Kisebb terjedelmű vagy egyedi közlések magyar nyelven más időszakokban, más anyagokból is megjelentek. Benda Kálmán például Kazinczy Ferenc jegyzeteit tette közzé Szirmay Antal művéhez: *A magyar jakobinusok iratai*, III. k. S. a. r. Benda Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 354–423. Ld. még Szilágyi Márton: *A Fogságom napója mint szöveg és mint forrás*, Korunk, 2008/5. 97–104.

I. 6. Az Arany-széljegyzetek típusai, kiadásaik filológiai jellemzői és a jelen kiadás elvei

a) *Alaki szempontból* az Arany-margináliák következő csoportjai különíthetők el:

Fizikai jelek, például tinta nélküli vésetek, esetleg körömnyomás a puha papírban; külön cédulán beragasztások.

Technikai jelzések, például „x" vagy „+" jel, betoldás- és hiányjel, függőleges vagy vízszintes tollvonás, kettős vonal a lapszélen, szövegrészt kijelölő félkörös vagy csúcsos zárójel, kisebb-nagyobb zárójelek a szövegben, betűk alig észrevehető javítása a nyomdai vonalak utánzásával, pontszerű jelzések, központozásból vett jelek (kérdőjel, felkiáltójel, kettőspont), egyéb korrektúrajelek, nyomdai utasítások stb.

Egyszeres vagy többszörös *aláhúzások*.

Szöveges megjegyzések, melyek lehetnek egyszavasak, szószerkezetek, mondatok, hosszabb megjegyzések, az észrevételek olykor verses megfogalmazása. Külön esete e típusnak a névaláírás egy-egy könyv- vagy folyóiratpéldányon.

Rajzos kommentárok vagy önálló rajzolgatások.

Az *olvasás fizikai nyomai*, többnyire a lapok felvágása; olykor a felvágatlan lapokon is található jelölés vagy jegyzet, ilyenkor a széthajtogatásra vagy a lap sarkát felemelő beletekintésre kell következtetni.

A legtöbb felsorolt típusnál előfordulhat a különböző *színű és jellegű* íróeszköz használata. A színeknek egyes esetekben jelentésük van (megjegyzéstípusok elkülönítése; szakaszos vagy többszöri olvasás), máskor nem indokolt ilyen következtetés.

b) *Tartalmi szempontból* a következő csoportok rajzolódnak ki:

Sajtóhibák javítása.

Helyesírási, nyelvhelyességi, nyelvtani, stilisztikai, mondattani hibák korrekciója. Ezen belül vannak *jelzések* és *kommentált javítások*. A kommentárok lehetnek magyarázó jellegűek, ironikusak, indulatosak (polemikusak), javaslatot tartalmazók és emlékeztető jellegűek (bírálathoz).

Javaslatok megfogalmazása leendő akadémiai vagy egyéb értekezlethez.

Átvételt jelző jelölések – A Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú szerkesztése idején a lapjaiba átvenni szándékolt cikkek jelölése.

Intertextuális, konkordanciaszerű jegyzetek, párhuzamos, hasonló vagy ellentétes szöveghelyek, példák feltüntetésével. A példák utalhatnak tanulmányozó olvasásra (Arany gyakran többször olvas egy kötetet, s jól látszik, amikor „visszafelé jegyzetel", vagyis későbbi szöveghelyről tér vissza korábbihoz); irodalmi-esztétikai kérdéseknél megerősítő példák keresése; az állítás cáfolása. Megjegyzendő, hogy Arany gyakran emlékezetből idéz, s olykor tévesen.

Értékelő jegyzetek. Értékelő mozzanatot az olvasás és jegyzetelés menynyisége is tartalmazhat. Rossz vagy unalmas mű esetén csak mintegy 40–60 oldalon vannak margináliák, utána abbahagyja Arany az olvasást (a továbbiakban sokszor a lapok is felvágatlanok). A sajtócikkek, értekezések közül gyakran csak az első vagy utolsó oldalakba olvas bele. Más esetben végig jegyzeteli a kötetet, s a tartalomjegyzékben összesíti észrevételeit, értékelő jelekkel a címek mellett. Ez a módszer a bírálatokhoz olvasott könyvekben tapasztalható. A minősítés történhet még szövegesen, szatirikus megfogalmazásokban (epigramma, gúnyvers) stb.

Alkotó jegyzetek, fogalmazványok, fordítástöredékek, verssorok, készülő költeményhez, tanulmányhoz, cikkhez vagy kritikához.

c) *A jegyzetelés célja* a kommentárok alapján szintén eltérő lehet: tanulmányozás, korrektúra, nyomdai utasítás, fordítói feladat kiosztása, kritikaírás, alkotói ihlet, akadémiai vagy szerkesztői munka, játék. Időnként az olvasástípusok jól elkülönülnek. A tanulmányozó olvasás bejegyzései mások, mint amikor Arany szerkesztőként, kritikusként, alkotótársként, esetleg „mentorként" (Madách esetében) vagy barátként olvas (Tompa Mihály esetében).

A nagyszalontai Arany-múzeum anyagából és a másutt található Arany-jegyzetekből eddig többen közöltek részleteket.[33] A szövegkiadások közös vonása, hogy a margináliákat nem jelként vagy nyomként értelmezték,

[33] [SIMONYI] 1896; Voinovich Géza közlésében maradtak fenn Arany János Nyelvőr-beli széljegyzetei: VOINOVICH 1917; GERGELY 1979; KIRÁLY–KOVÁCS 1983; KOVÁCS 1993a; KOVÁCS 1993b.

melyek önmagukon túlra, le nem jegyzett tartalomra utalnak, hanem független és önálló megnyilatkozásként tekintettek rájuk. Ennek filológiai és textológiai következménye az volt, hogy csak az önmagukban is értelmezhető, verbális jegyzetek kerültek be a közlésbe. Voinovich Géza például a Magyar Nyelvőr margóin található kommentárokat tette közzé 1917-ben, mint jelzi, „kevés kihagyással", vagyis elhagyta a számára nem értelmezhető jeleket. Hasonló válogatás jellemzi Abafáy Gusztáv, Debreczeni Ferenc, Dánielisz Endre vagy Kovács Sándor Iván közlését is. A részlegesség miatt a bejegyzések nem kontextualizálhatók. Egy-egy szöveg marginália-anyaga ugyanis összességében, komplex módon utal az olvasás, a szöveggel folytatott dialógus, a mentális tevékenység jellegére, folyamatára és fázisaira, így nincsenek elhanyagolható elemei.

A kontextusok feltárása a margináliák esetében egyszerre *eszköz* és *cél*. A széljegyzetek értelmezése – sőt olykor még elolvasása, átírása is – csak a szűkebb vagy tágabb életrajzi és szövegkörnyezet ismeretében lehetséges. Másfelől a széljegyzetek világíthatnak rá hiányos életrajzi, alkotói tényekre, tényezőkre. Segíthetnek kétes hitelű vagy ismeretlen írások autorizálásában, keletkezési időpontok, források kiderítésében, már ismert szöveghelyek értelmezésében, szövegváltozatok regisztrálásában.

A széljegyzetek feldolgozása ugyanazt a filológiai eszköztárat igényli, mint az autonóm szövegek. Többek által olvasott művekben, amennyire lehetséges, fontos a bejegyzések szerzőségének kiderítése, a keletkezés idejének, helyének, fizikai körülményeinek feltárása. A vizsgált anyag jellegéből adódóan a filológus konstrukciós tevékenysége itt sokkal nyilvánvalóbb és erősebb, mint autonóm szövegek esetében, azonban a kiadás érdekében ezt a tényt is fel kell vállalni.

Arany széljegyzeteinek közléseit nemcsak a *szelekció*, hanem a *redukció* is jellemezte. Az egyik eljárás Voinovich Gézáé, aki minimális szövegkörnyezettel sorolta fel a megjegyzéseket egymás után, azonos szedéssel, elhagyva a kézírás sajátosságainak tükrözését. Az ilyen közlésnél elvész az Arany-kommentárok értelme, és az olvasó számára is követhetetlen marad, hogy mit és miért jegyzetelt Arany. Legfeljebb visszakereshetők a folyóirat eredeti számai, és ott az adott szöveghelyekhez lehetnek hozzárendelhetők Arany megjegyzései.

A többi tanulmányíró kisebb-nagyobb mértékben másik eljárást követ: Arany széljegyzeteit folyamatos elbeszélésbe ágyazva mintegy „elmesélik", egybeolvasztva a szövegközlést a kommentált anyag adott helyének leírásával és saját interpretációjukkal. A kommentárokból tematikus csoportokat képeznek, így azok egy-egy nyelvészeti, esztétikai, stilisztikai és más kérdéshez kapcsolódó adalékként, nem pedig adott szöveghelyre utaló egyedi reakcióként jelennek meg. A tematikus csoportosítás egyébként is problematikus, mert amikor Arany szöveget olvas és kommentál, megjegyzései között tárgyra vonatkozó, nyelvészeti, poétikai, stilisztikai, sőt életrajzi és más észrevétel egyaránt előfordul. Így a kommentált szövegeket is hiába rendeznénk tudományterületek szerinti kategóriákba, a bennük lévő margináliák akkor is vegyes vonatkozásúak maradnának.

A jelen kiadást a külföldi és hazai gyakorlat felmérésével, az azokban érvényesülő eljárások ötvözésével alakítottuk ki. A Coleridge-kiadás mintájára a széljegyzetek jelként való meghatározását érvényesítjük. Teljes kiadást készítünk. Az ortográfiai és grafikai sajátosságokat a nyomdatechnika, a leírás, esetenként fotómelléklet segítségével a lehetőségekhez mérten reprodukáljuk. A vonatkozó nyomtatvány oldaltükrét – a Lenin-széljegyzetek megoldásához hasonlóan – megtartjuk, és Arany jegyzeteinek elhelyezkedését megőrizzük. A kommentált műből olyan hosszúságú szövegrészt veszünk fel, amely képes érzékeltetni a széljegyzet (lehetséges) jelentését. A könyvek esetében a megjelenés időrendjét vettük alapul, így könnyebben lesz használható kötetünk az Arany-kritikai kiadás más szövegeivel párhuzamosan. A néhány olyan művet, amely más közgyűjteményekben található, a szentpétervári Voltaire-könyvtárat feldolgozó kiadás mintájára a kötetek végére illesztettük. Az évtizedekig megjelenő folyóiratokat ellenben ábécérendbe soroltuk, és a folyóiratcikkeket ezen belül a lapszámok tartalomjegyzéke mentén dolgoztuk fel.

A Coleridge- és Blake-kiadások mintájára mi sem tartottuk meg a kritikai kiadásokban szokásosan érvényesített „főszöveg" és „jegyzetek" beosztást. Kiadványról kiadványra haladva, a „főszöveget" azonnal követik a magyarázó jegyzetek. Egy-egy kiadványt hosszabb, tanulmányszerű leírás előz meg, melyben a jegyzetelt sorozathoz, kötethez, olykor szerzőhöz tartozó fontosabb ismereteket vázoljuk.

II. 1. A jelen kötet tartalma

Az Arany kritikai kiadás széljegyzeteket magában foglaló alsorozatának első kötete egy összefüggő korpuszt dolgoz fel: az Europa – Chronik der gebildeten Welt című német hetilap 1863–1865 közötti jegyzetanyagát. Arany a Szépirodalmi Figyelőt négy féléven át mintegy 1600 oldalon, a Koszorút öt féléven át mintegy 3100 oldalon adta ki. 1860. november 7. és 1865. június 25. között így csaknem ötezer oldalnyi lapanyag került ki a kezéből, aránylag nagy mennyiségű saját munkával és a szerkesztéssel járó folyamatos olvasással, hiszen a visszautasított kéziratok halmaza is számottevő volt.

1863. január 4. és 1865. június 25. között, két és fél év alatt, a Koszorú 130 számában Arany mintegy 700 külföldi eredetű, tárgyú, vonatkozású cikket közölt.[34] Ezek között van szépirodalom (novella, vers), értekezés, tárca, tudósítás, kritika, a *Vegyes* és a *Külirodalom* rovatban pedig glossza. Az átvételeknek valamivel több mint a fele vegyes forrásból, a többi írás pedig egyetlen lapból, a lipcsei Europa – Chronik der gebildeten Welt című hetilapból származik. Nincs adatunk arra, hogy Arany rendelte-e meg, vagy valakitől kapta a lapszámokat, a bejegyzésekből azonban úgy tűnik, néhány lapszám kivételével ő olvasta és jelölte ki az írásokat. A 130 szám 1863 januárjától 1865 júniusának végéig néhány kisebb hiányosságtól eltekintve teljes egészében fennmaradt, és 341 cikk mellett található benne jelölés vagy bejegyzés. Ezeknek Arany csak mintegy harmadát vette át ténylegesen, közölt ellenben olyan cikkeket, melyeket nem jelölt meg a német lapszámokban. A Koszorúba így összesen 333 írás került át az Europából, és ezeket Arany – néhány kompilációval – 325 cikkben dolgozta fel. A kijelölt, de át nem vett írásokat is ide számítva, a német hetilapból összesen 554 cikkel dolgozott. A jelölések többsége Arany kezétől származik, találhatók azonban idegen kézre utaló jelek is.

[34] A kötet végén álló katalógusunk szerint az átvételek pontos száma 699. A kompilációkat is ide számítva 713 az átvett cikkek száma. Azonban nem különítettük el a több folytatásra, részletre tagolt szépirodalmi és művelődési cikkeket, így az átvett írások tényleges száma valamivel kevesebb lehet. Ugyanakkor nem vizsgáltuk a magyar vonatkozású cikkekben említett, hivatkozott vagy rejtetten bedolgozott külföldi forrásokat, melyek másrészről növelnék az átvett írások számát.

A jelen kötetbe minden felsorolt tételt felvettünk:

a) a biztosan Arany által szignált, a Koszorúba átvett írást;

b) Arany által szignált, de a Koszorúba át nem vett írást;

c) bizonytalan (vagy idegen) eredetű jelöléssel ellátott, a Koszorúba átvett írást;

d) bizonytalan (vagy idegen) eredetű jelöléssel ellátott, a Koszorúba át nem vett cikket;

e) a Koszorúba jelöletlenül bekerült anyagot.

Átiratban adjuk az eredeti (gót betűs) német szöveget, annak magyar fordítását (esetenként csak tartalmát), valamint – ha Arany közölte – a Koszorúban olvasható változatot. A kötet elejére a nagyszalontai Arany János Múzeumban található Europa-példányok katalógusát illesztettük be, a kötet végén pedig a cikkek mutatói helyezkednek el az Europa, illetve a Koszorú lapszámai szerint. Mivel a feldolgozott anyag német nyelvű, így szükségesnek láttuk, ugyancsak a kötet végére, a német nyelvű rezümé beiktatását.

II. 2. A Koszorú indulása és a laptípus formálódása

Arany János első lapjára, a Szépirodalmi Figyelőre, amelyet ő maga és az irodalomtörténeti hagyomány egyaránt egy szűkebb közönséget célzó és elérő „kritikai szaklapként" határoz meg, a negyedik félévben annyira kevés előfizető jelentkezett, hogy a 400 példányos kiadás veszteségessé vált.[35] Heckenast Gusztávval, a kiadóval Arany úgy szerződött 1860-ban, hogy 700 példány-

[35] „400 előfizetővel nem megy" – írja Arany János Tompa Mihálynak 1862. szept. 24-én (AJÖM XVIII. 131). Arany folyóiratainak indulásáról, laptípusáról, szerkesztőiről, szerzőiről, forrásairól, anyagi körülményeiről ma is szegényes adatokkal rendelkezünk. Rendszeres kutatás a témában nem történt. A fontosabb tanulmányok többnyire azonos forrásokra – Arany levelezésére, Voinovich Géza Arany-életrajzának harmadik kötetére és Arany Lászlónak e téren igen szűkszavú közléseire – hivatkoznak: GELENCSÉR 1936; VOINOVICH III. Ugyanezeket az adatokat alkalmazza Németh G. Béla 1963-ban, a kritikai kiadás XII. kötetében, melyben a folyóiratok glosszáiból válogat, valamint az Arany prózai dolgozatait tartalmazó XI. kötetben, a jegyzetek 611–623. oldalán, és nem bővül az ismeretanyag külön publikált tanulmányában sem: NÉMETH G. 1967. A Koszorú megszűnésének okaival foglalkozott bővebben Új Imre: ÚJ 2002.

szám alatt az egyezség felmondható. Az utolsó félév elején Arany meg sem várta Heckenast visszalépését, hanem 1862. szeptember 18-án maga érdeklődött nála szándékairól. A kiadó válasza egyértelmű volt: a veszteséges vállalatot nem viszi tovább, és arra sem hajlandó, hogy nagyobb érdeklődésre számot tartó új lapra szerződjön Arannyal. Ehelyett saját tulajdonú lapot tanácsol, vagy ha anyagilag nincs rá lehetősége, akkor munkatársaként alkalmazná Aranyt egy készülő új folyóirathoz, évi 1500 forintos fizetéssel, melyet a későbbiekben 2000 forintra emelt volna.[36] Ez jóval nagyobb összeg volt annál az 1200 forintnál, mint amit Arany 1865 elejétől akadémiai titkári fizetésként kapott.

Ha egy hasonló esetre tekintünk ezekből az évekből, akkor Heckenast valójában méltányosan járt el Arannyal szemben. Vajda János Nővilág című lapját 1864. szeptember 11-én 800 előfizető felett felmondta, úgyhogy a Hölgyfutár csodálkozott is a döntésén: „Heckenast úrnak fényes tervei lehetnek, hogy lapjait így reducálja”.[37]

Arany a Heckenasttal történő levélváltás előtt két hónappal már körvonalazódó elképzeléssel rendelkezett egy új hetilap megindításáról. Tompa Mihálynak szépirodalmi újság tervét vázolja, amely köré a jobb írókat szeretné programszerűen csoportosítani, s az egészet akár közös üzleti vállalkozásként működtetni:

> „Nagy baj, hogy a létező erőket sem lehet concentrálni egy laphoz, mely ez által a többi felett kitűnjék. Azonban, ha csakugyan kénytelen leszek »kifordítani a Figyelő subáját« – azaz más – egészen szépirodalmi alakot adni neki, megpróbálom szerződésileg biztositani, lekötelezni hozzá a jobb tehetségeket […] Bizonyos kell: év elején kihirdetni: »*mi, ezek s ezek*, válogatott czigánylegények, mi tartjuk ki ezt a lapot munkáinkkal *egész* éven át: tetszik? nem tetszik?« – Akkor lesz előfizető, lesz osztalék is, úgy gondolom.”[38]

[36] Heckenast Gusztáv Arany Jánosnak, Pilismarót, 1862. szept. 20. AJÖM XVIII. 127–129. Arany levele elveszett vagy lappang.

[37] MIKLÓSSY 1972.

[38] Tompa Mihálynak, 1862. jún. 20. AJÖM XVIII. 61–64.

Az elgondolást elbizonytalanította, hogy 1862. szeptember 16-án a szegedi Szabados János és Balogh Zoltán vezetésével egy új orgánum mutatkozott be Uj Nemzedék címmel, amely Reviczki Szevér beköszöntő cikke szerint (*Az irodalmi csoportosulás mint irányeszme*) éppen az írói összefogás elvét igyekezett érvényesíteni.[39] A körhöz fiatal alkotók csatlakoztak: Abonyi Lajos, Áldor Imre, Almási Balogh Tihamér, Beniczki Emil, Bolnai, Csermelyi Sándor, Dalmady Győző, Győri Vilmos, Kormos Béla, Kuliffay Ede, Kun Pál, Pauler Gyula, Reviczky Szevér, Thaly Kálmán, Tolnai Lajos, Urvári Lajos, Vértesi Arnold, Vida József és mások. Programjukról Arany úgy gondolta, hogy az ő ötletének plágiuma:

> „Az írókat fel akarom szólítani, hogy csoportosúljanak egy igazán szépirodalmi lap kiállítására. (Az ily öszpontosítás az én eszmém volt, rég pengetem, s tőlem lopta el, a szó betű szerinti értelmében az új nemzedék.) […] Egy oly oklevélre volna szükségem, édes Miskám, melyet a közönség elé adhassak, s mely ily formán hangozzék: »Mi, ezek s ezek, a szépirodalom emelése, központosítása stb. tekintetéből, elhatároztuk, hogy lehető legjobb munkáinkkal ez s ez lapot fogjuk folyvást, azaz egymást felváltva, támogatni.« Persze ez plágiumnak látszik az *Új nemzedék* után, de nem az. Reménylem egyébiránt, hogy magából az új nemzedékből is eltoborzok néhányat, ha nem is nyilvánosan. Azt hiszem, ha Pesten valaki most felütheti a szépirodalmi zászlót, én is felüthetem. És szellemi s erkölcsi tekintetben nyújtok annyi garantiát, mint akármelyik.”[40]

Az utóbbi levél után Arany szervezni kezdte az új lap megindítását. 1862. október 1-jén először „Szépirodalmi Koszorú” névvel kérte a Helytartótanácstól a lapindítási engedélyt, majd a hónap legvégén, október 30-án váratlanul megváltoztatta a kérelmet „Koszorú” névre, „szépirodalmi s általános míveltség terjesztő hetilapra”. November 4-én megsürgette Lauka Gusztávnál, és november 7-én (Új Imre adatai szerint 8-án) Josef Worafkától,

[39] Uj Nemzedék, Szépirodalmi képes hetilap, Felelős szerkesztő és tulajdonos Balogh Zoltán.
[40] Tompa Mihálynak, 1862. szept. 24. AJÖM XVIII. 131–132.

a pesti rendőrfőnöktől meg is kapta az engedélyt.[41] Egy héttel később, október 15-i keltezéssel küldte szét a leendő lap részletes programját az akkor alkotó szépirodalmi, tudományos és publicisztikai szerző nagy részének.[42] Egyes küldeményekhez már mellékelte az előfizetői íveket, a többit külön postázta, majd közzétette az előfizetési felhívást a Sárospataki Füzetekben, az Országban, a Pesti Naplóban és a Kritikai Lapokban.[43] A nyomtatott küldemények házilag borítékozva kerültek postára: „Az egész múlt hetet programm hajtogatással, csirizeléssel, címezéssel töltém. Már vagy 1200 röppent szét a hazában: s már szálingóznak is az előfizetések hirmondó fecskéi" – írja Arany Tompa Mihálynak november 16-án.[44]

A Koszorú – bár eredetileg Arany csütörtöki megjelenést tervezett – végül „vasárnapi újság" lett, az első szám 1863. január 4-én jelent meg. A nyomdász Emich Gusztáv volt. 1545 előfizetővel indult, de az első számok 1800 példányban is elkeltek.45 Arany a lapnak szerkesztője, kiadója és egyben tulajdonosa volt, vagyis az anyagi terhet és felelősséget teljes egészében maga viselte.

II. 3. A Koszorú koncepciója

Bár az új hetilapról szóló elgondolás a levelezés, a hivatalos és nyomtatott dokumentumok tanúsága szerint folyamatosan alakulóban volt, jól látszik, hogy Arany más mintákban gondolkodott, mint a Szépirodalmi Figyelő esetében. Az utóbbi hátterében olyan európai kritikai lapok és revük szerepeltek, mint a párizsi Revue des Deux Mondes és a londoni The Athenaeum.

[41] TURÁNYI 1967, 78; ÚJ 1998.

[42] KRISTÓF 1930; AJLev. 199. sz., 536–541; Kovács Sándor Iván a TÍ-ben (52–58), az ortográfiát helyenként változtatva újraközli a szöveget, s szerinte az Erdélyi Múzeum-Egyletben fennmaradt felhívás ma az egyetlen ismert példány. Új Imre azonban a Szilágyi Istvánnak elküldött példányt közli betűhíven: MTAK Kézirattára, K 513/708; AJÖM XVIII. 141–145.

[43] Sárospataki Füzetek 1862. nov. 6. 867–871; Ország, 1862. nov. 11. 35. sz.; Pesti Napló 1862. nov. 11. 259. sz.; Kritikai Lapok 1862. dec. 1. 16–17. sz.; TÍ 62–63. Kovács Sándor Iván konstruált címmel (*Egy komoly szó a közönséghez – Előfizetési felhívás Arany János új lapjára*) és ortográfiai változtatásokkal a szöveget is újraközli (TÍ 58–62).

[44] AJÖM XVIII. 199.

[45] VOINOVICH III. 39–40.

A Koszorúban csak ritkán jelentek meg cikkek ezekből a szűkebb értelmiségnek szánt orgánumokból, s azok is főként az első félévben, ami arra utal, hogy esetleg a Szépirodalmi Figyelőből megmaradt vagy korábban megrendelt, begyűjtött anyagot szerkesztette be Arany az új lapba. A második félévtől kezdődően a néhány ilyen átvétel kivétel nélkül külső fordítóktól származik.[46]

A Koszorú külföldi mintáinak, forrásainak áttekintése alapján kevésbé tartható az a hagyományozódó nézet, melyet maga Arany is önironikusan – bár korántsem olyan erős hangsúllyal – fogalmazott meg, mint ahogyan a későbbi elemzések kiemelik, hogy a Koszorú nem volt más, mint a Szépirodalmi Figyelő megalkuvásos változata, és annak szintjét „nem tudta […] elérni vagy megtartani".[47] Pontosabb lehet az a megfogalmazás, hogy a Koszorú más laptípust képviselt.

Az első ötletek – mint ahogyan a Tompához szóló, szeptember 24-i levélrészletben láttuk – arról szóltak, hogy Arany a lap mellett elköteleződő írói csoportosulás szervezésével egy szépirodalmi („belletristikai") orgánumot indít. Noha csak a Koszorú legutolsó számában, 1865. június 25-én hivatkozik Arany név szerint Dickensre,[48] nyilatkozatai arra utalnak, hogy kezdettől fogva hasonló vállalkozást tervezhetett, mint amilyen Angliában Charles Dickens kiadásában a Household Words (1850–1859) és az All the Year Round (1859–1895) című hetilap volt. Dickens e két – egyébként nem illusztrált – lapban főként novellákat, regényeket közölt, gyakran hosszú

[46] A francia és az angol lapból eredő cikkeknek itt csak a dátumát adjuk meg, a teljes leírást ld. a Koszorú külföldi átvételeinek mutatójában. A Revue des Deux Mondes-ból: 1863. jan. 25. 4. sz. Külföldi szemle, 91–93; 1863. febr. 1. 5. sz. Külföldi szemle, 116–11.; 1863. máj. 10. 19. sz. Vegyes rovat, 455; 1864. jún. 5. 23. sz. 543–546 (Szilágyi Sándor cikke); 1864. aug. 7. 6. sz. 121–123 és aug. 14. 7. sz. 145–148 (Deák Farkas fordítása); 1864. dec. 18. 25. sz. 597–598 (–p. szignó alatt). A The Athenaeumból való átvételek: 1863. ápr. 5. 14. sz. 313–316 és ápr. 12. 15. sz. 337–340; 1863. máj. 3. 18. sz. 425–426; 1863. máj. 17. 20. sz. Külföldi szemle, 478; 1864. febr. 7. 6. sz. 137–139 (Nagy Péter fordítása); 1864. júl. 31. 5. sz. Vegyes, 118 (téves hivatkozás az Athenaeum egyik cikkére).

[47] Németh G. Béla bevezetője az AJÖM XI. kötetének jegyzetanyagához, 619.

[48] „Hogy papir- és kép-luxus nélkül is lehet, művelt közönség számára, lapot szerkeszteni, mutatják az angol irodalmi közlönyök, például Dickens egyszerű »All the year round«-ja, minővel magyar szerkesztő alig merne kilépni." – Arany János: *A kegyes olvasóhoz*, Ko III/I. 1865. jún. 25. 26. sz. 601–603, itt: 603 és AJÖM XI. 521–524.

folytatásokban, de volt a lapnak tárca- és hírrovata is.[49] 1860-ban „ikerváltozata" indult a vállalkozásnak: ekkor alapította George Muray Smith a hasonló jellegű, de képeket is közlő The Cornhill Magazine-t, melyet a korszak másik nagy írója, Dickens riválisa, William Thackeray szerkesztett. Dickens köré is, Thackeray köré is a szépirodalom legnevesebb és legolvasottabb alkotói tömörültek, bár írásaik név nélkül jelentek meg: Anthony Trollope, Robert Browning, George Eliot, Thomas Hardy, Arthur Conan Doyle, John Ruskin, Wilkie Collins és mások. Az angol lapok különös súlyt fektettek az egész korabeli európai, de főként az angol irodalomban erőteljesen jelenlévő, olykor minőségi szövegeket is előállítani képes női szerzők közlésére és a női olvasók elérésére. A korábbi időszakok neves írónőinek – Maria Edgeworthnek, Jane Austennek, a Brontë nővéreknek „szellemi örökösei", George Eliot írótársai jelennek meg pl. Dickens lapjaiban: Elizabeth Cleghorn Gaskell, Adelaide Anne Procter, Eliza Lynn Linton, Elizabeth Blackwell, Anna Blackwell, Elizabeth Barret Browning, Mary Louisa Boyle és mások.

A „magyar Dickens" vagy „magyar Thackeray" szerepének lehetősége iránt azonban csakhamar kételyek merültek fel Aranyban: az október 15-i munkatársi felkérések után – bár sok válasz érkezett – szépirodalmi anyagra, különösen prózára, kevés remény mutatkozott. Nem is annyira a szerzők mennyiségével volt a gond, hiszen Arany lapjában végül Jókaitól kezdve Fáy Andrásig, Jósika Miklósig, P. Szathmári Károlytól Abonyi Lajosig, Tanács Mártonig, Toldy Istvánig, Jósika Júliától Wohl Stefániáig szinte valamennyi akkor működő és induló prózaíró neve megjelent, de egyikük sem ígérkezett állandó szerzőnek a Koszorúhoz. A levelekben inkább csak a magamentegetések, feltételes elköteleződések fogalmazódtak meg. A későbbiekben is olyan kevés novellát kapott Arany, hogy 1864 elején Abonyi Lajostól kért sürgősen elbeszélést.[50] Eredeti munkákból ily módon nem lehetett volna a Dickens-féle laptípust hétről hétre fenntartani. A Helytartótanácshoz beadott címmódosítási kérelem mögött talán ez a sejtelem is ott állt.

A három angol lap nem tűnt el a Koszorú mögül, de már nem egyedüli modellként, hanem inkább csak forrásként támaszkodott rájuk Arany. Dickens két hetilapjából és a The Cornhill Magazine-ból novellák és tárcafordítások

[49] Charles Dickens halála után, 1870-től fia, ifj. Charles Dickens vitte tovább a kiadást.
[50] Arany János Abonyi Lajosnak, Pest, 1863. dec. 27. AJÖM XVIII. 394.

kerültek be a Koszorúba. A fordítók között Salamon Ferenc, Dallos Sándor, Nagy Péter kolozsvári református teológiai tanár, a Koszorú egyik legszorgalmasabb munkatársa (–r.) és talán Gyulai Pál (–y. i.) szignóit látni, vannak azonban névtelen átvételek is.[51] A külföldi belletrisztika hazai ismertetése és közlése – mint azt a Koszorú későbbi számaiból látni – ugyanakkor egyik programjává vált a lapnak, olyannyira, hogy amikor 1865 márciusában híre ment Heckenast Gusztáv új folyóiratának, a Regélőnek, melynek célja „európai népszerű olvasmányok terjesztése" lett volna, Arany pártolta a vállalkozást, de saját lapjának tulajdonította az elsőbbséget e téren: „Nem szükség bővebben ajánlanunk, hiszen talán kitűnik lapunk két évi folyamából, hogy mennyire kapunk az ilynemű olvasmányokon."[52]

Dickens lapjához kötődik emellett Arany János szatirikus cikksorozata a társasági és irodalmi nyelvhasználatról, nyelvi divatokról. A *Divattudositás I.* és *Divattudositások II.* cím alatt megjelenő írásokat Arany viszonylag egyértelműen, „–y–s" monogrammal látta el a Koszorú 1863. évi folyamában, és Németh G. Béla őt azonosította szerzőként egy hasonló november eleji darab, *A jövő stílusa* esetében is. Az ötlet eredetére azonban csak Dickens és Arany lapjának összevetése során derült fény. A cikksorozat nyitányát ugyanis egy fordítás képezi. Az All the Year Round című hetilapban Dickens *Small-Beer Chronicles* [Csevegések] címmel teszi közzé a nyelvi divatokat és szokásokat humoros hangnemben kommentáló cikkeit, és ennek egyik számából olvasható fordításrészlet felvezető mondatokkal a Koszorú 1863. május 31-i számában. A név nélküli írás szerzőjeként és fordítójaként nagy valószínűséggel lehet Arany Jánost megnevezni.[53] Ezt a cikktípust folytatta tehát Arany a későbbiekben.

[51] Az átvételek részletes leírását ld. a kötet végén található mutatóban.

[52] Ko 1865. márc. 12. 12. sz. Vegyes, 286–287.

[53] [–]: *Társalgási szabályok*, Ko 1863. máj. 31. 22. sz. A társadalomból, 521–522. = *Small-Beer Chronicles*, All the Year Round, Weekly Journal (Charles Dickens), IX. k. 1863. márc. 21. 88–93, itt: 92. Fordítás bevezető mondatokkal. Ld. még: –y–s [Arany János]: *Divattudositás I*, Ko I/II. 1863. júl. 12. 2. sz. 45–46 (AJÖM XI. 446–449); –y–s [Arany János]: *Divattudositások II.* Ko I/II. 1863. júl. 19. 3. sz. 70 (AJÖM XI. 446–449); [Arany János]: *A jövő stilusa (Gyakorlat, jelenkori példákból)*, Ko I/II. 1863. nov. 1. 18. sz. 429–430 (AJÖM XI. 476–477).

A „Szépirodalmi Koszorú” cím egyszerűsítésével, vagyis „Koszorú”-ra való változtatásával az eredeti célkitűzés nem változott, Arany továbbra is szépirodalmi és általános műveltségterjesztő lapot tervezett, de a hangsúlyok eltolódtak, és ez az előfizetői felhívásban is tükröződött. Míg az íróknak szóló munkatársi felkérésben október 15-én inkább az élő irodalom közlését emelte ki, az előfizetőknek szétküldött értesítésben, november első felében már kibővített témasorral találkozunk:

> „A *literaturai* rész kiterjed a magyar haza és mivelt külföld, a mult és jelen kor irodalmára, még pedig nemcsak a szorosan vett szépirodalmi, hanem mindazon ágakra, melyeket e szó: *literatura* külföldön, a mivelt nagy közönség irányában (a tudományi *szakszerüség* kizártával) magában foglal. *Az átalános miveltség terjesztő rész*, egyesitvén a kellemest a tanulságossal, mindazon ismeretek terjedését eszközli, melyeket, a társadalom, tudomány és művészet köréből, mivelt névre igényt tartó közönség (férfi és nő egyaránt) nem mellőzhet.”[54]

A hazai irodalom mellé azonos súllyal került be a világirodalom, a kizárólag kortárs szerzők helyett pedig a „mult és jelen” irodalma egyaránt szerepel a tervek között. A szűkebb szépirodalom tágabb értelemben vett literatúrafogalommá alakult át. Az irodalmi részben ily módon népszerűsítő tudományos és irodalomtörténeti munkák is megjelenhettek. S valóban, a Koszorú, kezdettől a megszűnéséig, sorozatban közölt irodalomtörténeti portrékat Kazinczy Ferencről, Mikes Kelemenről, Zrínyiről, Kohári Istvánról, Dugonics Andrásról – hogy csak az ún. előcikkeket említsük. Itt jelent meg Arany arcképsorozata Gyöngyösi Istvánról, Gvadányi Józsefről, Baróti Szabó Dávidról, Orczy Lőrincről, Ráday Gedeonról. A világirodalmi szerzők közül hasonló jellemzések készültek Tassóról, Uhlandról, Puskinról, Thackerayről, Shakespeare-ről (Salamon Ferenctől, Szász Károlytól), Dantéról (Pulszky Ágosttól) és másokról. A Shakespeare- és Dante-tanulmányok évfordulókhoz

[54] *Előfizetési felhivás Arany János lapjára*, Sárospataki Füzetek VI. évf. 1862. nov. 6. 867–871, itt: 868–869.

kötődtek, és egy időben készültek el a Shakespeare születésének háromszázados, illetve Dante születésének öt évszázados jubileumát ünneplő nagy európai és hazai megemlékezésekkel.

A körülményekkel együtt tehát a Koszorú mintái is módosultak. Többen voltak, akik kezdettől fogva egy képes családi vagy divatlap kiadására ösztönözték Aranyt. Medgyes Lajos a nők kívánságát tolmácsolta, hogy „legalább minden évszakban a Koszoru adjon egy *divatképet*", mert az az előfizetők számát megkétszerezné. „Hijába! – írja Medgyes –, ez a nők mulhatatlan szükséglete s magam is a szépizléshez tartozónak vallom a csinos oltözetet [!], s ebben iranyt [!] adni a szépirodalom hivatásával nem ellenkezik."[55] Tompa Mihály, majd Lévay József is többször felhívták Arany figyelmét a nyomtatás fontosságára. „A Figyelő igen *suta* és a *kietlenségig* egyszerű külsejü volt. – Tapogatódznunk kell az után is, a mi a *nőknek tetszik*" – írja Lévay 1863. január 9-én.[56]

A javaslatok egy képes magazin típusú lapról szóltak. Az ismeretterjesztő hetilapok szüksége és divatja Angliából indult az 1830-as években a Penny Magazin megjelenésével, amely viszonylag olcsó volt, a legkülönfélébb művelődési-szórakozási igényeket elégítette ki, és az ismeretterjesztő szándék mellett üzleti hasznot is ígért. A franciaországi és németországi hullám után, a lipcsei Pfenning Magazin mintájára 1834-ben magyarul is megjelent az alig három hónapig élő Garasos Tár, melyet Vajda Péter nemcsak szerkesztett, hanem szinte teljes egészében egymaga írt.[57] Ezzel egy időben indult Pozsonyban a szintén rövid életű Fillértár és Kolozsvárott, Bölöni Farkas Sándor ösztönzésére az 1848-ig fennálló Vasárnapi Ujság.

Az 1850-es években a sokszorosítási és nyomdatechnika fejlődése következtében a magazin típusú lapoknak kialakult a közönségvonzóbb illusztrált változata. Amikor 1854 márciusában Heckenast Gusztáv Pesten újraindítja a Vasárnapi Ujságot, az már képes hetilapként jelenik meg Pákh Albert szerkesztésével és Jókai Mór közreműködésével. A lap, amelynek kezdetben Gyulai Pál

[55] Medgyes Lajos Arany Jánosnak, 1862. dec. 19. AJÖM XVIII. 236–237.

[56] Lévay József Arany Jánosnak, Miskolc, 1863. jan. 9. AJÖM XVIII. 253–254. A Koszorú külalakjára, előfizetői és anyagi ügyeire vonatkozóan ld. még: BISZTRAY 1962.

[57] MST I.; az *Ismeretterjesztő hetilapok a harmincas években* című fejezetet (490–491) Ugrin Aranka írta. A Vasárnapi Ujságra vonatkozó adatok: MST II/1. 448–453.

is a munkatársai közé tartozott, egyébként szintén Dickens Household Words című hetilapját tartotta egyik mintájának, de igazodott tartalmában az ún. képes „néplapokhoz” is, mint pl. a német Volkszeitung.[58]

A képes magazin lehetőségét Arany kezdettől fogva elvetette. Arra hivatkozott, hogy a Szépirodalmi Figyelő stílusában folytatja a lapkiadást. Szem előtt tartotta emellett a Dickens-féle irodalmi magazin jellegét, és anyagi okokra is utalt, hiszen a képek beszerzése, közlése nem volt olcsó dolog, különösen kisebb példányszám esetén. A képeket eleinte a Vasárnapi Ujság is külföldről hozatta, vagy ott készíttette. Más lapok – mint arra a magyar sajtótörténetek rámutatnak – 1884-ig, az első magyar szerzői jogi törvény megszületéséig – egyszerűen összeollózták a képanyagot a külföldi újságokból.[59] „Megtörténhetnék, hogy a külsőre fordított költségnövekedést a szellemi rész sinlené utóbb” – írja Arany a lap első számában.[60]

A Vasárnapi Ujsággal, vagy más külföldi magazinokkal Arany nem akarta, de nem is tudta volna felvenni a versenyt. A Household Wordsnek, Dickens lapjának százezer előfizetője volt, a Vasárnapi Ujság pedig már kezdetben hétezer prenumeránssal rendelkezett – ehhez képest Arany mintegy ezerötszáz–ezernyolcszáz példányszámmal indult, és ez a szám a későbbiekben csak csökkent. Apróbb javításokat az első szám után mégis felvállalt. A Koszorú második száma már új, csinosabb fejléccel, más betűtípussal került ki a nyomdából (ezért újranyomatta az első lapszám első oldalát, és szétküldte az előfizetőknek), változtatott a papírminőségen („hasonló fehérségű, de tömöttebb, sulyosabb, és igy szebb”), s a formátum is átalakult: „hosszabb alaku, fölül alul nagyobb szél marad”.[61] Annyi engedményt tett még, hogy félévente kéthárom írói arcképet mellékelt a laphoz.

A „divattémák” is csak elvétve kerülnek elő a Koszorú tárcájában vagy Vegyes rovatában, amikor arról tudósít például a lap, hogyan küzd Londonban, Párizsban és Bécsben az egyház és a színház a francia Eugénia

[58] Innen veszi át az Europa az *Asszonyélet* című cikket, melyet Arany viszont az Europából emel át 1863. ápr. 19-én, a Koszorú 16. számába.

[59] Ld. többek között: BUZINKAY 1993, a *Sajtótörvény(ek) és sajtópolitika* című fejezet.

[60] Ko 1863. jan. 4. 1. sz. Vegyes rovat, 23. és AJÖM XII. 91–92.

[61] Ko 1863. jan. 11. 2. sz. Vegyes rovat, 47. és AJÖM XII. 92–93.

császárné által újra divatba hozott, balesetveszélyes krinolin ellen.[62] Teljesen elhagyta Arany a politikai és közéleti cikkeket, de az olyan népszerű témákat is, mint amilyenek a Vasárnapi Ujságban rendre megjelentek a földművelés, ipar, technika stb. köréből. A találmányok közül főként az érdekességekről, kuriózumokról számolt be (pl. az első liftekről), vagy azokról tudósított, amelyek a nyomdai, színházi, társasági, vagyis kulturális területeket érintették. Feltűnően sok cikk foglalkozik a különböző nemzetek női életmódjával, híres női alakokkal a történelem, a közélet és művészet terén. A legismertebb külföldi képes divatlapokból gyakran hozott fordításokat. Olykor hazai tárgyú, hazai művészektől eredő képek leírásait is közli. Az 1864-es magyarországi éhínséggel kapcsolatban például az Illustrirte Zeitung és a Die Gartenlaube cikkeit és illusztrációit ismerteti.[63] A képleírások, tartalmi kommentárok arra engednek következtetni, hogy Aranynak vagy valamely ismerősének jártak ezek a lapok, és Arany időnként olvasta őket.

Európában is több helyütt megmaradtak azonban a hírmagazinok puritánabb, szorosabban az irodalmi-művelődési témákra figyelő, nem illusztrált változatai. A berlini, majd lipcsei hetilap, a Magazin für die Literatur des Auslandes [Külföldi Irodalmi Magazin], melyet 1832-től 1873-ig Joseph Lehmann adott ki, elsősorban a külföldi irodalom szemléje volt, országok szerint tudósítva az irodalmi és kulturális újdonságokról. Nem tudjuk, hogy Arany mióta ismerte a lapot. A Szépirodalmi Figyelő második

[62] Ko 1863. jún. 22. 25. sz. Vegyes, 599: *Az angol egyház a krinolinok ellen…*; 1864. szept. 4. 10. sz. Vegyes, 239: *A párizsi nagy operaházakban eltörölték a krinolint…*

[63] Vizkelety Béla metszetét ismerteti a Ko 1863. dec. 6-i, 23. száma, a Vegyes rovat 551. oldalán: „A lipcsei képes ujság igen szép képet hoz, Vizkelety rajza után, az alföldi inségről…" – A kép az Illustrirte Zeitungban jelent meg (Leipzig, 1863. nov. 28. 1065. sz. 385). Képaláírás: *Der Nothstand in Ungarn: Abschied von Haus und Herd. Nach einer Zeichnung von Bela v. Vizkelety* [Éhínség Magyarországon: Búcsú a házi tűzhelytől, Vizkelety Béla rajza után]. Később, a Ko II/I. 1864. máj. 15-i, 20. számában, a Vegyes rovat 479. oldalán lévő glossza említi többek között a Gartenlaube magyar tárgyú írásait és képeit. A. D.: *Ein Liebeswerk Ungarischer Hausfrauen* [A magyar háziasszonyok jótékonysága] = Die Gartenlaube, Illustrirtes Familienblatt, hrsg. von Ernst Keil, Leipzig, 1864. 18. sz. 283–286. Illusztrációk a cikkhez: *Die Wittwe Ludwig Batthyány's* [Batthyány Lajosné]; *Die Wohlthätigsbazar ungarischen Hausfrauen in Pesth* [A magyar háziasszonyok jótékonysági bazárja Pesten] – az utóbbi egész oldalas kép a 350. oldalt megelőzően.

évfolyamában egyetlen cikket közölt belőle, ezt Lévay József küldte az akkor már segédszerkesztő Gyulai Pálnak: „Igéretem szerint kijegyeztem valamit a *Magazin*ból. Nem magyar életre vonatkozik ugyan, – de néha nem árt másokkal is foglalkoznunk. Használd, a mint jónak látod."[64] A lap egyik munkatársával, Theodor Opitzcal, a sziléziai származású, magyarul is tudó íróval, újságíróval, Petőfi német fordítójával 1863–1864-ben Arany már több levelet váltott (ez év tavaszán Opitz Zürichbe költözött, s így elhagyta a Magazin szerkesztőségét). Arany rendszeresen küldte neki a Koszorút is. Opitz magyar tárgyú írásokat közölt a Magazinban, többek között Madách Imrét és művét ismertette 1863 első felében. Erről az írásról viszont Arany számol be lapjában, s Opitz 1863. június 10-én kelt levelében megköszöni a tudósítást.[65]

Hasonló, de hazai és külföldi híreket egyaránt hozó hetilap volt a szintén lipcsei kiadású Europa – Chronik der gebildeten Welt [Europa – A művelt közönség szemléje]. 1835 és 1885 között jelent meg, három szerkesztő- és koncepcióváltással. 1835-től 1846-ig Johann Karl August Lewald (1792–1871) szerkesztette Stuttgartban. 1846-ban Ferdinand Gustav Kühne (1806–1888) vette át a lapot, és ő adta ki, illetve szerkesztette 1859-ig Lipcsében. A nyomdász 1857-ig Georg Wigand volt, innentől pedig a koppenhágai származású kiadó, Carl Berendt Lorck (1814–1905) nyomtatta, aki Drezdába költöztette a lapot. Az 1859-es évfolyamról Kühne neve lekerült, és Lorck szerepel kiadóként, miután visszavitte a lapot Lipcsébe.

Kühne idejében az Europa rovatok nélküli hetilap volt, főként irodalmi, művészeti, esztétikai cikkekkel, bírálatokkal. Szépirodalmat nem közölt. 1857-től, amikor Lorck lett a nyomdász, a lap terjedelme és jellege megváltozott. Általánosabb, sokrétűbb művelődési és társasági cikkeket közölt. A témák között szerepeltek gasztronómiai ismeretek, fürdőhelyek, városok

[64] Lévay József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1862. szept. 14. GYPLev, 477.

[65] Theodor Opitz Arany Jánosnak, AJÖM XVIII. 326–328. A Madáchról szóló cikk: Theodor Opitz: *Ein philosophischer Dichter der Ungarn* [A magyarok filozofikus költője], Magazin für die Literatur des Auslandes, 1863. ápr. 8. szerda, 14. sz. 157–159; Arany ismertetése: „*Madách »Ember tragédiáját« a berlini Magazin für Literatur des Auslandes ismertetésre méltatja*…", Ko I/I. 1863. ápr. 19. 16. sz. Vegyes, 383. Jelen témánk szempontjából mellékes, de érdekes irodalomtörténeti adalék, hogy Opitz a hazai fogadtatástól eltérően mennyire értő szemmel olvasta a *Nagyidai cigányok*at (Theodor Opitz Arany Jánosnak, Pless, 1863. okt. 20. AJÖM XVIII. 369–370 és jegyzetek: 897–900).

ismertetései, egzotikus tájak, szokások, hagyományok leírása, tudományos felfedezésekről szóló beszámolók és könnyedebb hangvételű, nem kifejezetten szakmai közönséghez szóló irodalmi-művészeti írások. A lapszámok két részre tagolódtak: a hosszabb közléseket a Chronik című rovat követte, a következő alrovatokkal: történelem, ország- és népismeret, természettudományok, irodalom, művészet és szórakozás, közöttük vegyesen színházi, zenei, akadémiai hírek, rendezvények, koncertek, kiállítások, előadások, könyvismertetők stb. Szépirodalmat ez a változat sem közölt.

Carl Berendt Lorck lapjában 1859-től 1860-ig megmaradt a lap korábbi vegyes kulturális jellege, de nagyobb hangsúlyt kapott a német irodalom és művészet. A tipográfia és a címlap megváltozott. A hosszabb értekezések mellett a korábbi Chronik című rovat alrovatok nélkül jelent meg, és rövid, glosszaszerű beszámolókat tartalmazott. Elkülönültek viszont a kishírek, Kurze Nachrichten rovatcímmel, melynek alrovatai a következők voltak: irodalom, képzőművészet, színház és zene, vegyes. Szépirodalmat ebben az időszakban sem hozott.

1860-tól 1863-ig a tipográfia a régi maradt, de a belső rovatbeosztás és tartalom módosult. A nagyobb értekezések között továbbra is tágabb teret kaptak a német és világirodalmi, valamint a művészeti tárgyú írások például Kleistről, Alexander von Humboldtról, Schillerről, Petőfiről, Poe-ról, Michelet-ről, Shakespeare-ről, Tennysonról, a török költőnőkről, a lengyel költészetről, George Sandról, Dürerről stb. A nagyobb értekezéseket követte a Chronik der Europa rovat a kisebb terjedelmű glosszákkal. Ide kerültek a nekrológok, aktualitások, rövidebb tudósítások, ismertetések. A harmadik rész a rövidhírekkel a Wochenchronik [Hetiszemle] címet kapta, a következő alrovatokkal: irodalom, képzőművészet, színház és zene, társadalmi élet. A rovat újdonsága ez utóbbi, a társasági, társadalmi híreket, érdekességet közlő hírcsoport. Végül a negyedik rész az Anzeigen [Hirdetések] cím alatt jelent meg, könyvújdonságokkal és reklámokkal.

1863 elején újra megváltozott a fedlap és a tipográfia. A lap ezután általában három külön-külön behajtogatott részből állt. Az Europa című rész két íven jelent meg hosszabb értekezésekkel és – újdonságként – szépirodalmi munkákkal. Az értekezések továbbra is vegyes kulturális tárgyakkal foglalkoztak, noha minden számban volt irodalmi vagy művészeti tárgyú írás.

A német, az európai és a világkultúra tere arányosan oszlott meg. Külön íven jelent meg a Wochenchronik [Heti szemle] című rész négy alrovattal. Az Aus der Gesellschaft [A társadalom életből] cím alá a kulturális, társasági, társadalmi, történelmi tárgyú hosszabb cikkek, tárcák kerültek; az irodalmi, képzőművészeti és színházi-zenei alrovatok (Literatur, Bildende Kunst, Musik und Theater) hosszabb-rövidebb glosszákból épültek fel. Ugyancsak külön behajtogatva került bele a lapszámokba az Anzeiger című rész könyvújdonságokról szóló kishírekkel, reklámokkal, kiadói listákkal. Időnként mellékletszerűen hozta a lap a Reise-Anzeiger című ívet, amely az utazási irodalomról nyújtott beszámolókat és reklámokat. Végül egy-egy számba külön kisnyomtatványokon kiadói prospektusokat illesztettek be. A lap kéthasábos tördeléssel jelent meg, és minden laprésznek külön-külön, egymástól eltérő hasábszámozása volt. Ez a változat volt meg Aranynak 1863. január elejétől 1865 közepéig, összesen 130 füzet, 3640 oldalon.[66]

Az Europa munkatársai, szerzői ismeretlenek, szinte valamennyi cikk és glossza névtelenül jelent meg, csak elvétve található egy-egy monogram. A források visszakeresése során derül ki, hogy az Europa az 1860-as évek elejétől valójában tallózó-szemléző magazin volt. A tanulmányok olykor fordítások, máskor német nyelvű eredeti szövegek, de igen gyakran újraközlések, könyvrészletek, kivonatok, átvételek voltak. Átvétel esetén az eredeti szöveghez rövid felvezetés, kiegészítés, jegyzet vagy kommentár fűződött. A heti szemle híreit, glosszáit ugyancsak más német vagy európai lapokból gyűjtötte össze a szerkesztő, de ezeket is kommentálta, helyenként átfogalmazta. Más lapokhoz képest időnként gyorsabban, máskor késve közli az újdonságokat. Gyakran olvasható benne – név nélkül – magyar tárgyú írás mind a nagyobb értekezések, mind a kishírek, glosszák között. Ez nemcsak Lorck idején volt így, hanem már korábban, Gustav Kühne szerkesztése alatt is.

[66] Az Europa történetéhez, programjaihoz és beosztásaihoz ld. még: ESTERMANN 1988. 76–91. A lapot pdf formátumban a Bayerische Staatsbibliothek digitalizálta, évfolyamai azonban hiányosak: https://opacplus.bsb-muenchen.de/metaopac/search?query=BV011407360.
Utolsó hozzáférés: 2013. okt. 26.

Apróbb változtatások 1863 és 1865 között is történtek a lapban. Az 1863. 50. számtól (dec. 4.) dátum kerül a címoldalra, majd az 1865. 1. számtól ismét elmarad. Ugyancsak az 1863. 50. számtól az Aus der Gesellschaft [A társadalom életéből] rovat a Wochenchronik laprészből átkerült a főlapba.

Az Europát Németh G. Béla a Szépirodalmi Figyelő idején is Arany rendszeres olvasmányai, forrásai közé sorolja.[67] Azonban a Szépirodalmi Figyelő második évfolyamában csak egyetlen alkalommal történik innen átvétel, méghozzá a félév vége felé, ami azt jelzi, Arany akkor kezdte olvasni a lapot, amikor a Koszorú kiadására készült. –y. szignóval jelenik meg a Szépirodalmi Figyelő 25. és 26. számában (391–392 és 407–408), a Külirodalom rovatban két részletben *A vígjáték lényege és történelme* című írás, mely Jakob Mähly svájci német költő és filológus könyvét ismerteti: *Wesen und Geschichte des Lustspiels*, Leipzig, Weber, 1862. A magyar cikk rövid felvezetés után fordítás az Europából.[68] A forrásra a következő módon hivatkozik: „Kóstolóban rövid ismertetését adjuk egy német lap után." A német lap szóban forgó száma nyáron, július végén vagy augusztus elején jelent meg (ez az évfolyam nincs dátumozva), és egészen a következő évig, a Koszorú indulásáig nincs nyoma sem olvasásnak, sem átvételnek, még akkor sem, amikor az ősz folyamán, a 42. számban a magyar irodalomról jelenik meg német nyelvű összefoglaló, benne Arany költészetének hosszabb méltatásával.[69]

II. 4. A laptípusok ötvözése

A Koszorú jellege, beosztása és forrásvizsgálata egyaránt azt mutatja, hogy Arany végül a lipcsei Europa modellje mellett döntött, és ebbe a laptípusba illesztette be eredeti elgondolását a Dickens-féle szépirodalmi magazinról. Előnye volt a kétféle modell összedolgozásának, hogy kishírekkel, glosszákkal, tudományos és kulturális érdekességekkel mindig pótolni lehetett az irodalmi szövegeket, így nem állt fenn az anyaghiány veszélye.

[67] NÉMETH G. 1967, 609.

[68] *Matadore der Lustspiellitteratur*, Europa, 1862/32, 1019–1026. h.

[69] *Die Koryphäen der ungarischen Dichtung* [A magyar költészet nagyjai], Europa, 1862/42, 1335–1342. h. Aranyról az 1341–1342. hasábon.

A Koszorút Arany is „főlapra” és „melléklapra” osztotta fel. A főlap ún. előcikkel indul az irodalomtörténet, esztétika, művészetek vagy a társadalmi kérdések köréből. Ezt követik a szépirodalmi szövegek, általában egy eredeti és egy fordított novella, mellettük vagy köztük költeménnyel, és zárja az ún. tárca, mely néha újabb fordított novella, költemény vagy könnyedebb kulturális tárgyú írás. Gyakran az utóbbi is fordítás. A Szépirodalmi Figyelőtől annyiban különbözik ez a rész, hogy az irodalmi kritika és időnkénti polémia teljes egészében kimarad, mint ahogyan az Europa és Dickens említett lapjai sem közöltek irodalmi szakkritikát. Helyüket a szépirodalmi szövegek, színes kulturális érdekességek veszik át, és ez összhangban van Arany eredeti elgondolásával. 1862. szeptember 24-én írja Tompa Mihálynak: „A mulattató részt szaporítnom, a kritikait korlátoznom kellene.”[70] A megoldás azonban nemcsak a közönség, hanem a szerzők szempontjából is szükségszerű volt: a tapasztalatok alapján Aranynak azt kellett belátnia, hogy a megbírált, olykor megsértődött szerzőktől nehezen fog irodalmi anyagot kapni.

A „melléklap” tipográfiailag nincs elhatárolva oly módon, mint az Europában, és a tematikus alrovatok, bár minden számban jelen vannak, csak időnként kapnak az Europáéhoz hasonló címet: az 1863. március 29-i, 13. számban például az *Irodalom, Képzőművészetek, Zene, Nemzeti Színház* témák különülnek el egymástól. A Szépirodalmi Figyelőhöz képest újdonság a rendszeres és terjedelmes színi és zenei kritika.[71] Az előző alrovatot Gyulai Pál, az utóbbit Bartalus István gondozta. E két terület vette át az irodalmi bírálatok helyét, így a lap valamelyest megőrizhette a Figyelőhöz hasonló kritikai jellegét. Polémiák persze így is zajlottak a Koszorú hasábjain (pl. a Wagner-vita és az operett-vita), ezek azonban nem veszélyeztették a szépirodalmi szerzőkkel való kapcsolatot.

Az Europa és az angol hetilapok modelljét Arany harmadik elemmel is kiegészítette. A Magazin für die Literatur des Auslandes gyakorlata alapján átlagosan kéthetente iktatta be lapjába a *Külföldi szemle* című rovatot, mely hosszabb glosszákban számolt be egy-egy világirodalmi újdonságról, könyvről, érdekességről, találmányról, színielőadásról, zenei eseményről,

[70] AJÖM XVIII. 131–132.

[71] A Nemzeti Színház előadásairól a Szépirodalmi Figyelő is közölt ismertetőket, bírálatokat, azonban a Koszorúban rendszeressé válik a rovat.

archeológiai és földrajzi felfedezésről, de itt kaptak helyet a szerzői portrék és nekrológok is. A szövegek szinte mindig átvételek, és többségükben éppen a Magazinból és az Europából származtak.

A külföldi rovat a Szépirodalmi Figyelőben is létezett, de kizárólag irodalmi kérdésekkel foglalkozott. A *Belirodalom* mellett a *Külirodalom* cím a tematikus behatárolást jelölte, és hosszabb ismertetők, bírálatok jelentek meg benne, többnyire magyar szerzőktől. Az utolsó félévben azonban ez a rovat aránylag kevés anyagot hozott. Átvette Arany az Akadémiai Értesítőből Hunfalvy Pál fordítását a finn népköltészetről, és több folytatásban közölte; B. Horváth Miklós *A foglalatosságbeli egyhangúságról...* fordít rövid részletet Edward Bulwer-Lytton *Caxtoniana* című sorozatából, feltehetően a Blackwood Magazine valamelyik 1862-es számából. Több számon keresztül folytatódik Fábián István *Kalevala*-fordítása; Szász Károly Friedrich Hebbel *Die Nibelungen* című szomorújátékáról ír hosszabb ismertetőt; Szél Farkas a szerb hősi dalokat ismerteti, Salamon Ferenc „–m–" szignóval Thackeray *Négy György* című művéről veszi át a Revue des Deux Mondes írását (az említett félévben ez az egyetlen írás származik a francia folyóiratból). „L." szignóval Lévay József említett fordítása következik a Magazin für die Literatur des Auslandes 1862. február 26-i, 9. számából, a 107. oldalról, *Bonhomme Misère* [Nyomor apó] címmel. Végül az Europából való átvétel zárja a sort.

A *Vegyes* rovat újdonsága az volt a Koszorúban, hogy a Szépirodalmi Figyelőhöz képest a kisebb hírei, glosszái nem csupán hazai vagy magyar vonatkozású dolgokról szóltak, hanem azonos, olykor nagyobb arányban tájékoztattak az európai kulturális eseményekről. A külföldi hírek szinte teljes egészében átvételek voltak.

A Koszorút a Szépirodalmi Figyelőből átemelt *Új könyvek* és *Nyílt levelezés* rovatok zárják. Arany nem iktatott hirdetésrovatot a lapjába, de Aigner Lajossal 1863 januárjában úgy egyezett meg, hogy az továbbra is vállalja a szerkesztőségbe beérkező könyvek listájának összeállítását. Igaz, hogy kevesebbet fizetett neki, mint korábban, két hónapra mindössze 10 forintot, az elvekre nézve pedig azt írta neki, hogy „inkább *válogatott*, mint *sok* könyv" legyen.[72]

[72] Arany János Aigner Lajosnak [1863. jan.] AJÖM XVIII. 253.

Nyomtatott kiadói hirdetést azonban időnként ő is mellékelt a lapjához, akárcsak az Europa. 1864. november 20-án, a 21. számmal együtt például Ráth Mór leárazott könyveinek „nagy hirdetését" küldi szét. A *Vegyes* rovatban rendszeresen beszámolt a megjelenő és induló lapokról, könyvújdonságokról, kiadói vállalkozásokról is.

Nyílt levelezést az Europa nem folytatott, de számos más külföldi magazin tartalmazott ilyen típusú üzenőfalat. Az Arany által is olvasott lipcsei Illustrirte Zeitung például ezen a címen levelezett az olvasóival: *Briefwechsel mit Allen für Alle* [Levelezés mindenkivel, mindenkinek]. A Vasárnapi Ujság szintén ily módon tartotta a kapcsolatot a szerzőivel és olvasóival, még az üzenetek jellege, hangneme is hasonló volt, mint a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban.

Végül egy osztrák párhuzamot kell kiemelni. A német, angol és francia magazinok általában nem foglalkoztak rendszeresen a művelődési, irodalmi intézmények aktuális eseményeivel. A Wiener Zeitung című napilap heti melléklete, az Österreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben [Osztrák Hetilap a Tudomány, Kultúra és Társadalmi Élet Köréből] azonban rovatot szentelt a tudományos akadémia híreinek. Ezt a megoldást alkalmazta Arany már a Szépirodalmi Figyelőben, és a Koszorú *Vegyes* című laprészét is rendszeresen a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság beszámolóival kezdte.

A felsoroltakból jól látszik, hogy a Koszorú alapstruktúrája az Europa című magazinra épült, ugyanakkor Arany egyéni módon kombinálta a szerkezetet más nyugat-európai hetilapok megoldásaival.

II. 5. Az Europa jegyzetelt számai a nagyszalontai Arany János Múzeumban

Arany levelezéséből tudjuk, hogy a Pesti Naplót, a Budapesti Szemlét és az Ország Tükrét gyűjtötte a saját könyvtárában.[73] Nagy újságolvasó volt, s egy Tompa Mihálynak szóló levél szerint 1860-ban a Pesti Napló szerkesz-

[73] Németh G. Béla hivatkozik Arany Jánosné egyik levelére (1865. okt. 20. MTA Ltár, 1358), mely szerint az Ország Tükre összegyűjtve megvolt otthon Aranynak. NÉMETH G. 1967.

tőségébe járt fel a hírlapokat átnézni. Ezt erősítik meg Arany László kéziratos feljegyzései,[74] de két hetilapjában számos más hazai magyar és német nyelvű kiadványra is hivatkozott Arany. Németh G. Béla azt feltételezi, hogy a Pesti Napló szerkesztőségében tájékozódott a friss külföldi sajtóról is: „Lapjai, levelezése s fia tanúsága szerint elsősorban az angol Athenaeumot és Academyt, Edinburgh és Westminster Review-t, a Revue des deux Mondes-ot, a lipcsei Európát s a Stimme[n] der Zeitet olvasta. Azaz az akkori Európa vezető lapjait" – írja 1967-ben.[75] Ez valószínűleg így lehetett a Szépirodalmi Figyelő idején, bár tudjuk, hogy Aranynak nemcsak a Pesti Napló szerkesztősége, hanem az akadémiai könyvtár is rendelkezésére állt. Voltak azonban lapolvasó munkatársai is, mint azt többek között Lévay József 1862-es, idézett levele tanúsítja, aki a Magazin für die Literatur des Auslandes című lapot szemlézte számára. Szász Károly öccse, Szász Béla vállalta magára ez idő tájt a Vegyes című rovat híreinek begyűjtését, a Revue des Deux Mondes és az Athenaeum fontosabb cikkeiről pedig a Budapesti Szemle szerzői – akik közül többen a Szépirodalmi Figyelőnek is dolgoztak – rendszeresen tudósítottak, és Salamon Ferenc is fordított innen időnként. A Revue des Deux Mondes-ot Arany biztosan se nem járatta, se nem olvasta folyamatosan, mert amikor 1862 nyarán Montégut cikkét kellett volna megküldeni Szász Károlynak, augusztus 2-án azt írja neki: „nem *kapok Revüet* ezen a f…[ene] Pesten!"[76] Források híján rendkívül nehéz tehát következtetni arra, hogy Arany személy szerint mely sajtótermékeket követte, melyekből dolgozott ő maga, és hogyan változott érdeklődése, esetleg hozzáférése, olvasásra fordítható ideje a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú szerkesztése idején.

[74] Arany János Tompa Mihálynak, 1860. dec. 16. AJÖM XVII. 479. Hírlap-, folyóiratolvasmányaira, olvasószenvedélyére ld. AJÖM XII. 357–359. Arany László kéziratának jelzete Németh G. Béla szerint: MTA Ltár, 1153.

[75] NÉMETH G. 1967. 609. A Stimmen der Zeit című kulturális és politikai lapot 1858 és 1862 között adta ki Adolph Kolatschek. Gothában, majd Lipcsében szerkesztette, végül 1862 januárjában Bécsbe költöztette a lapot. Eleinte havonta, majd hetente jelent meg, és aligha tartozott a korabeli Európának a The Athenaeumhoz, vagy a Revue des Deux Mondes-hoz hasonló fajsúlyú, vezető lapjai közé.

[76] Pest, 1862. aug. 2. AJÖM XVIII. 95.

A külföldi anyagra jobban támaszkodó Koszorú ellátását kölcsönpéldányokkal, vendégolvasással azonban már nem lehetett megoldani, ezért Arany néhány magazin beszerzését tervezte. Szász Károlynak arra panaszkodott, hogy nincsenek kéznél külföldi lapjai, s ezen segítenie kell:

„Azért dolgoznod kellene *valamit* a prózai részbe is jó előre. Hogy mit, azt meg nem mondhatom, részint mivel hajlamodtól függ, részint mert olvasgatni s tárgyat választani nincs időm, de nincsenek is például külföldi forrásaim. Mihelyt látom az előfizetésekből, hogy a lap némi prosperitásra foghat vergődni, azonnal megrendelek 2–3 külföldi folyóiratot s azután könnyebb lesz »kéztül« is adni munkát: de az persze arra nézve a mit *most* kérek tőled, késő dolog."[77]

Azt is bizonyítja az idézet, hogy külföldi lapokat nem járatott korábban Arany. 1863 elején azonban valóban előfizet – a lipcsei Europára biztosan, és két másikra nagy valószínűséggel: a Magazin für die Literatur des Auslandes és az Illustrirte Zeitung című, ugyancsak lipcsei magazinra. Az előbbi kezdettől fogva, az utóbbi 1864 elejétől van nagyobb súllyal jelen a Koszorúban, talán az év vége felé rendelte meg a következő félévi számokat. Ezek közül ma az Europa található meg a nagyszalontai Arany János Múzeumban. 1863 januárjától 1865 júliusáig összesen 130 szám van itt az Europából, annyi, amennyi a Koszorúból megjelent. Úgy tűnik, Arany saját magazinjának indulásakor kezdte hozatni, s a Koszorú megszüntetésével egyidejűleg a külföldi előfizetést is lemondta.

Hogy melyik küldeménnyel kerültek a lapszámok az emlékmúzeumba, annak nincs nyoma, de Debreczeni Ferenc kéziratos katalógusa a 110. oldalon regisztrálja: „*Europa.* Chronik der gebildeten Welt, Leipzig. Carl B. Lorck. Hetilap. ktl. 1863–1865 feléig. Fgv. [Felvágva.]"

Belső hiányok helyenként mutatkoznak a megmaradt példányokban. Egy-egy laprész (a hirdetéseket tartalmazó Anzeiger néhány száma) elkallódott, és néhány lapszámból másikba kerültek át ívek, tekintve, hogy a hetilap fűzetlenül, csak ívekbe hajtogatva jött ki a sajtó alól. Az 1863/3. számba került

[77] Szász Károlynak, 1862. nov. 19. AJÖM XVIII. 207–209.

bele például a II. félév 31. számának egy része; a 37. és 39. szám borítója felcserélődött; több helyütt rossz sorrendben vannak behajtogatva az ívek. Ennek ellenére elmondható, hogy a két és fél évfolyam viszonylag ép állapotban van, és igen sok bejelölést, helyenként aláhúzást, illetve néhány szöveges jegyzetet tartalmaz.

II. 6. A Koszorú külföldi cikkeinek és forrásainak statisztikája

A Koszorú külföldi átvételének statisztikája a következő:

Az Európában kijelölt cikkek száma: 341.

Tényleges átvétel a Koszorúba: 120.

Kijelölt, de át nem vett cikk: 221.

Jelöletlen átvétel: 213 cikk.

Az összes érintett Europa-beli írás: 554.

Ha a Koszorú cikkei felől számolunk, akkor kissé más eredményeket kapunk, hiszen Arany néhány esetben összevonta, egybeolvasztotta a német szövegeket. A Koszorúnak 325 cikke származik az Europából, és 374 írása származik vegyes vagy ismeretlen külföldi forrásból.

Az átvételek megoszlása nem arányos. Az Europából és a más forrásokból származó írások aránya félévenként:

I. évf. (1863) I. félév: Europa: 44; más forrás: 79;

I. évf. (1863) II. félév: Europa: 44; más forrás: 108;

II. évf. (1864) I. félév: Europa: 48; más forrás: 104;

II. évf. (1864) II. félév: Europa: 103; más forrás: 47;

III. évf. (1865) I. félév: Europa: 86; más forrás: 36.

Az adatokból jól látszik, hogy 1864 közepétől az Europából kétszer annyi írás került át a Koszorúba, mint 1863-ban és 1864 első felében. Az arányok változása lenyomatát képezi a Koszorú alakulásának.

Az Europa a 6. számtól tűnik fel forrásként, de Arany utána visszamenőleg pótolja a lemaradást: a cikkek az évfolyam elejétől, vagyis az 1863. évi első számtól kezdődően épülnek be lapjába. A kezdeti időbeli eltérést két körülmény magyarázhatja. Az új hetilap első számaira Arany jó előre, már 1862 őszétől gyűjti az anyagot, részben hogy biztosítsa a folyamatos megjelenést,

részben hogy az első számok reprezentatív minőséget mutassanak fel. Több levelében utal a szerzőknek arra, hogy a beköszöntő számok anyagát különös gonddal óhajtja összeválogatni. Szilágyi Sándornak írja például:

> „… a közönség […] épen az első számokat nézi leginkább, s azokból itéli meg a lap egész jövendőjét. Arra kellene minden erővel törekednem, hogy első számaimmal ne csak *szorultságban* ne legyek, kéziratra nézve, hanem a darabokat okszerűen úgy is *választhassam* össze, hogy mindjárt előre jó benyomást gerjeszszek a lap iránt. Annálfogva, édes fiam ne várd azt míg a lap megjelenik, s vagy 10 számon keresztül foly, hanem ülj le a te iró asztalodhoz, s irj valamit…”[78]

A 6. számtól néhány héten keresztül szinte kizárólagos külföldi forrás az Europa: a Koszorú 6. számában a *Külföldi szemle* és a *Képzőművészetek* rovat mind a tíz írása innen származik; a 7. számban a *Vegyes* rovat mind a négy külföldi tárgyú glosszája, a 9. számban mind a hat glossza az Europából van; a 10. számban három külföldi tárgyú hírből egy, a 12. számban hétből három írás jön a lipcsei lapból. A továbbiakban is folyamatos, de arányaiban csökken az Europából való átvétel, és sokrétűbbé válnak a források. Az 1864. évtől azonban újra növekszik a mennyiség, azzal, hogy 1864 elejétől időnként tömbösítve társul hozzá az Illustrirte Zeitung és a Magazin für die Literatur des Auslandes anyaga. 1864 nyarától a Koszorú megszűnéséig a külföldi hírek nagyobb része ismét az Europából azonosítható.

A kezdeti átvételek sokaságát az újdonság ténye magyarázhatja. Terveihez híven Arany feltehetőleg 1863 elején rendelte meg az Europát, amikor bizonyossá vált a Koszorú megindulása és sikere, s így egyszerre kaphatta meg az első számokat. Alapos olvasásra utal, hogy még a hirdetések között is találunk bejegyzéseket, s olyan glosszák születnek, amelyek összefoglalóan kommentálják az Europa korábbi számainak anyagát. Kijelöli például egy friss lipcsei, „Ki kicsoda” típusú lexikonnak a német lap által közölt

[78] 1862. nov. 18. AJÖM XVIII. 205–206.

tartalomjegyzékéből a magyar neveket, és saját fogalmazású szövegben ismerteti őket: „*Átnéztük a Lipcsében megjelent »Männer und Frauen der Zeit« czimű életrajzi lexicon tárgy-sorozatát…*”[79]

Hogy az első félév során valamelyest visszaesik az Europa anyaga, annak tudható be, hogy az előfizetők viszonylag magas száma lehetővé tette Aranynak a munkatárs alkalmazását, aki feltehetően önállóan, saját forrásokból (is) dolgozott. Voinovich Géza szerint Szász Károly öccse, Szász Béla volt már a Szépirodalmi Figyelőben a *Vegyes* rovat gondozója, s ahogyan Aigner Lajos, úgy feltehetően ő is folytatta munkáját az új lapnál. Szász Béla életrajzából azonban tudni lehet, hogy 1863 őszén a jénai, 1864-ben és 1865-ben az utrechti egyetemen tanult. Bár fordításai továbbra is megjelentek a hazai lapokban, Arany számára rendszeres munkát ebben az időszakban már nem végezhetett.

Új munkatársat az 1864. évtől Arany anyagi okokból nem alkalmazhatott. Az eladott példányok félévről félévre csökkentek. 1863 júliusában már arról számolt be Tompa Mihálynak, hogy az előfizetők száma 7–800-ra apadt.[80] A visszaeséshez az is hozzájárult, hogy a rendkívül kedvezőtlen időjárás miatt sokan anyagi nehézségekkel néztek szembe, és egész vidékeket sújtott az éhínség. Kazinczy Gábor is erre panaszkodott Aranynak. A második félévben Arany leszállította a tiszteletdíjakat, ennek ellenére 1864. január 13-án Tóth Lőrincnek írja, nem tudja, kihúzza-e a lap a következő ciklust: „A Koszorú mostani budgetje oly silány, hogy nem tudom mikép birom ki a jelen félév terhét is: mindazáltal ez nem ok arra, hogy a régibb folyam tartozását mig birom, ki ne fizessem…”[81] Tompa Mihálynak 1864. március 25-én átmeneti javulást jelez: „U.i. A »Koszorút« kérdezed? hát úgy teng-leng a 8–900 közt, közelebb az elsőhöz mint a másodikhoz. Hanem csak így megmaradjon, szegényesen kijőnénk vele.”[82] 1864 júliusában már ez a pillanatnyi remény is szűnőfélben van. A szalontai birtokvásárlásról szóló levelezés

[79] A glosszát Németh G. Béla Arany írásának tekinti: AJÖM XII. **317.** 101; Ko I/I. 1863. febr. 15. 7. sz. Vegyes, 167 = Europa, 1863/7, Anzeiger, 57–64. h. *Männer und Frauen der Zeit, Biographisches Lexikon der Gegenwart...*

[80] Arany János Tompa Mihálynak, 1863. júl. 23. AJÖM XVIII. 343–344.

[81] Arany János Tóth Lőrincnek, MIKLÓS 1963; AJÖM XVIII. 403.

[82] AJÖM XVIII. 427–428.

során írja Arany sógorának, Ercsey Sándornak, a prenumeráció olyan leverő volt az új félévre, hogy a bukás szinte elkerülhetetlen. A Koszorú deficitje ez idő tájt 2000 forint, vagyis csaknem kétszer annyi, mint Arany későbbi egész évi akadémiai fizetése.[83] Ilyen körülmények között a leggazdaságosabb megoldásnak a szemlézés, fordítás, átvétel kínálkozott, nemcsak a *Vegyes* rovatban, hanem a szépirodalmi és a tárcaanyag pótlására is.

II. 7. Az átvételek tematikus megoszlása

A cikkek tartalmi és műfaji megoszlása vegyes és aránytalan. Az Europa hosszabb írásai közül sok bekerült a Koszorúba, de az arányokat tekintve lényegesen kevesebb, mint a glosszákból és a kisebb hírekből. Vannak köztük irodalmi vonatkozású cikkek (*Költemények Johannától*; *Polhammer* [!] *József*; *Victor Hugo és Chateaubriand*; *Hugo Victor drámairói föllépte*; *Goethe levelezése Károly Ágosttal*; *Shakespeare-ünnepély Stratfordban*; *Portugal népköltészet*; *Német lantos költők 1850 óta*; *Skót és schweizi népköltészet*); művelődési és művelődéstörténeti írások (*Orosz hirlapirodalom*; *Prescott élete*; *Az ókori Róma könyvkereskedése*; *Reinecke Fuchs a hottentottáknál*; *A britt [!] muzeum*; *Kleopatra*; *Mária Antónia levelei*; *A Nil forrásai*; *A photographia nem új találmány*; *„A zene nem művészet”*; *A Smithson-intézet*; *Hogy csinálják a tudóst Chinában*; *Pár óra Róma katakombáiban*; *Északamerika elnökei* stb.); társadalomelméleti fejtegetések (*A polgárosodás feltételei*); széppróza, útirajz, önéletírás (*Egy franczia utazó Németországról*; *Miss Impulsia naplójából*; *A rémuralom idejéből*; *Lízi albuma*; *Az angol testőrtiszt iratai*); életmód, érdekességek (*London nagyobb vendéglőiben lépcsőomnibuszt alkalmaznak*; *A tájkertészet*; *A kalap*; *Illatszerek*; *A szép alvó*; *Angol nők Indiában*; *A havannai nők*; *Csipkék*; *A piczi család* stb.).

Külön csoportot képeznek a magyar vonatkozású írások. Az Europa gyakran közölt hosszabb ismertetőt Magyarországról. A szerző nevét sohasem közli, de a tartalomból néhány esetben arra lehet következtetni, hogy hazai német származású egyén(ek)ről lehet szó, akik a magyar környezetre

[83] Arany János Ercsey Sándornak, 1864. júl. 8. AJÖM XVIII. 449–451.

idegenként és olykor idegenkedve tekintenek. Sorozatban jelennek meg 1863-tól a „magyar" életképek, történeti és művelődéstörténeti összefoglalók: *Maria Theresia und die Ungarn* [Mária Terézia és a magyarok];[84] *Von den Höhen des Tatra-Gebirges* [A Tátra-hegységről];[85] *Aus dem Haideleben des Ungarischen Tieflandes* [Élet a magyar alföldi pusztákon];[86] *Die Ungarische Poesie im Zeitalter der Wiedergeburt* [A magyar költészet az újjászületés korában – Toldy Ferenc *A magyar költészet története* című könyvének ismertetése és részlet belőle];[87] *Skizzen aus Ungarn* [Rajzok Magyarországról] négy lapszámon keresztül, az utolsóban Arany bejegyzéseivel;[88] *Die Volksfeste in Ungarn* [Népi mulatságok Magyarországon];[89] *Puszte und Pusztenleben* [A puszta és a pusztai élet];[90] *Wie der Ungar Wein trinkt und bereitet* [Hogyan issza és készíti a magyar ember a bort – Arany bejegyzésével];[91] *Räuberthum und Räuberleben in Ungarn* [Zsiványok és zsiványélet Magyarországon];[92] *Höhlenwohnungen bei Ofen* [Barlanglakások Buda környékén – Arany bejegyzésével].[93] A kisebb hírek között tudósít az Europa Kisfaludy Sándor, Petőfi és Arany János műveinek német fordításáról, Vörösmarty munkáinak megjelenéséről, Fáy András haláláról, Liszt Ferencről többször és másokról.

A hosszabb magyarországi életképek közül Arany többet végigolvas, széljegyzetel, és a Koszorúban egy-egy glosszában, összefoglalóan kommentálja őket. A Tátra hegységről szóló írásról például 1863. augusztus 16-án, a Koszorú második félévének 7. számában előbb csak röviden hírt ad (*A lipcsei „Európában" Tátra hegységünk ismertetése jelent meg…*" – *Vegyes*

[84] Europa, 1863/25, 769–778. h.

[85] Europa, 1863/32, 1001–1002. h. Arany bejegyzésével.

[86] Europa, 1863/33, 1025–1034. h. – Az Europa is feltünteti a cikk bevezetőjében, hogy részletről van szó Anton Kerner von Marilaun munkájából: *Das Pflanzenleben der Donaulaender* [A Duna-menti országok növényvilága], Verlag Wagner'schen Univeritäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1863.

[87] Europa, 1863/45, 1407–1416. h.

[88] Europa, 1863/46, 1447–1454. h.; Europa, 1863/49, 1543–1546. h.; Europa 1863/51, 1607–1612. h.; Europa 1864/15, 469–478. h.

[89] Europa, 1864/12, 367–374. h.

[90] Europa, 1864/21, 679–688. h.

[91] Europa, 1864/25, 805–812. h.

[92] Europa, 1864/32, 1027–1034. h.

[93] Europa, 1864/34, 1091–1096. h.

rovat, 167), majd egy héttel később, amikor *Aus dem Haideleben des Ungarischen Tieflandes* címmel Anton Kerner von Marilaun munkájából is részletet hozott az Europa, összefoglalóan kommentálja az addigi magyar tárgyú cikkeket. A külföldön hagyományozódó, cigányos-betyáros magyarságképhez viszonyítja Kerner útleírását, s bár ironikusan idézi az utazónak a hortobágyi csárdából származó élményét, alapjában úgy véli, tárgyilagos és korrekt képet rajzol: „A lipcsei Europa mostanában sokat foglalkozik honunkkal. Minap a Tátra hegység, a lomniczi csúcs ismertetése jött benne, most Kerner munkája után a »magyar alföldi pusztai életről« hoz cikket, jóval alaposabbat mint többnyire a német lapok ismertetései Magyarországról. […] képei többnyire helyesek, még csak *rablókat* [a cikkben a „betyár" szó szerepel] és cigányt sem talált a hortobágyi csárdában".[94]

1864 tavaszán Arany újra összefoglalja az Europa Magyarországról szóló sorozatát (*Skizzen aus Ungarn*).[95] A Kerner-féle könyvhöz képest a szemmel láthatólag sokkal tájékozatlanabb német szerző kifejezetten német előítéletek alapján mutatja be a magyar társadalmat, annak gazdaságát, rétegződését, szokásait, életmódját, kultúráját. A Koszorú glosszájában ebből csak néhány olvasható (a magyarok főzve eszik a sonkát, nem nyersen, mint a németek; az akadémia legjobb tagjai mind német származásúak, mert a magyarok képtelenek a szellemi munkára; az egyetlen nagy magyar költő, Petőfi is szlovák származású), a visszautasítást és indulatot azonban Arany szövege így is tükrözi. A glosszát a kritikai kiadás XII. kötete nem vette fel, Németh G. Béla tehát nem tekintette Aranyénak. Kovács Sándor Iván Aranyt sejtette mögötte,[96] az Európában található bejelölések azonban egyértelműsítik az ő szerzőségét.

A témára harmadszor is visszatér Arany. 1864 augusztusában megint egy Magyarországot érintő cikk kapcsán írja: *„A magyar »zsiványok« híre csak nem akar kiveszni…*" Ezúttal olyan cikkre reagál, amely a magyar „zsiványokkal" foglalkozik: *Räuberthum und Räuberleben in Ungarn*. Az AJÖM XII. szerint a szerző Arany, s ezt megerősítik a német szövegben található bejelölések, melyek azonosak a glossza tartalmával: Arany főképpen

[94] Ko I/II. 1863. aug. 23. 8. sz. Vegyes, 191. A glosszát Aranyénak gondolja Németh G. Béla (AJÖM XII. **377.** 120.) és Kovács Sándor Iván (TÍ **38.** 106–107).

[95] Ko II/I. 1864. ápr. 10. 15. sz. Vegyes, 360.

[96] TÍ **88.** 113.

a „betyár”, a „szegénylegény” és a „zsivány” fogalmának összemosását, illetve jogi és történeti magyarázatát rosszallja a rajzban, mert ez a magyar múltat és jelent egyaránt barbárnak, civilizálatlannak minősíti: „azzal menti különösen ez állapotot, hogy a zsiványélet némileg a magyar nép *historiai jogaihoz*, vagy legalább félig jognak elismert szokásaihoz tartozik”.[97]

Mint említettük, különösen sok írás foglalkozik az ún. női témákkal. Vannak közöttük történeti jellegűek (uralkodónőkről – Kleopátráról, Mária Teréziáról, Mária Antóniáról, Eugénia császárnéról), női életmódról (az indiai, a havannai, az ógörög világból), képzőművészekről (pl. Elizabeth Neyről, Rosa Bonheurről), írónőkről, költőnőkről (George Sand, George Eliot, Ida Hahn-Hahn, Rosa Harel, Emilie Flygare-Carlén, Charlotte Birch-Pfeiffer, Mary Elizabeth Braddon, Luise Mühlbach és mások; pedagógiai szándékkal fordítja le Arany Johanna Neumann költeményeit). Megjelenik a cikkekben a színésznők, énekesnők, mutatványosnők minden típusa és kategóriája, ott vannak a párizsi szalonélet különféle származású és rangú szereplői, forradalmárok családtagjai, híres kurtizánok, elhunyt művészek örökösnői és özvegyei, vénkisasszonyok és polgárlányok, női „különlegességek”, mint például az örökké alvó fiatal szépség, vagy egy törpe család nőtagjai, fiatalok és idősek, szépek és kevésbé szépek, férjezettek és szabadok egyaránt. A szórakoztató és pedagógiai szándék mellett a nőalakok hasonló kavalkádja van jelen a Koszorúban, mint másfél évtizeddel később a *Toldi szerelmé*ben, és lehetővé teszi Arany nőszemléletének vagy a korabeli nőkérdés társadalmi, társasági, kulturális aspektusainak kiterjedt vizsgálatát. Mintha a kortárs európai regény (Balzac, Zola, Flaubert, Dickens, Thackeray) realizmusa Aranynál e női arcképgyűjteményen keresztül valósult volna meg.

Az átvételek legnagyobb csoportját a glosszák és kisebb hírek képezik. Irodalmi, képzőművészeti, zenei, színházi tárgyú írások, intézményi tudósítások egyaránt vannak közöttük. Mivel az Europa maga is szemléző lap volt, így alkalmas volt arra, hogy Arany egy helyről gyűjtse be az angol, francia, német, orosz, skandináv, olasz és más vonatkozású újdonságokat.

[97] Ko II/II. 1864. aug. 7. 6. sz. Vegyes, 143; AJÖM XII. **478.** 151.

II. 8. Az átvétel módja

(Az átültetés változatai)

a) *Szoros fordításban* a hosszabb cikkek kerültek be a Koszorúba. Leggyakrabban névtelenül történt az átvétel, két esetet kivéve: Gyulai Pál szignója áll a *Portugal népköltészet* című írás alatt, Arany János pedig a *Költemények Johannától* című cikket vállalta saját monogramjával.[98] A szövegek versfordítást tartalmaznak, feltehetően ezt tekintették autorizálandó munkának. Olykor álmonogram áll a fordítások alatt. Gyakori az „x", „y" jelzés. Az álmonogramok mögött több esetben Aranyt sejthetni, ezt az egyes szövegek alatt feltüntettük. A szépirodalmi szövegek az angol forrású átvételek esetében többnyire névvel vagy szignóval jelentek meg. A kisebb cikkek szoros fordítása azonban nem jellemző Aranyra, és ez gyakran egyik kritériuma lesz a szerzőség megállapításának.

b) A tárcák és tudománynépszerűsítő írások szintén fordítások, azonban a *szerkesztői beavatkozás* gyakran észlelhető bennük: bevezető készül a szöveghez; helyenként Arany rövidít a szövegen, részleteket hagy ki belőle, átszerkeszti, kommentárokat told be zárójelben vagy anélkül, szerkesztői megjegyzést fűz hozzá, adatokat helyesbít.

c) A glosszák átvétele változatos módon történik. A híranyag többnyire fordítás, de kommentárral, magyar párhuzamokkal, hazai kiadásokról szóló tudósításokkal, összevetésekkel, aktualizálással egészül ki. Arany olykor több azonos tárgyú glosszát összevon, s előfordul, hogy újrafogalmazza őket, vagyis *szabad átvételben* szerkeszti be lapjába. Néha rejtett politikai áthallás, vagy éppen öncenzúra tűnik ki az eredeti német szöveggel való összevetésből. Az Europa 1864. április 29-i, 19. számában például arról szól az egyik hír, hogy Párizsban az új operák dallamát az egész városban éneklik, különösen Louis (Aimé) Maillart *Lara* című dalművének darabjait és Jacques Offenbach *Georgiai nők* című művéből a hadba vonuló párizsi nők Marseillaise-ét. Arany a Koszorú 1864. 19. számában említi ugyan Offenbachot, összekötve a hírt a hazai színpadok egyik sikerével, a *Dunanan apó* című Offenbach-operettel, de kihagyja a Marseillaise-re való utalást.

[98] Europa 1863/15. 10. és 1864/11. 7. tétel.

d) A *kompiláció* olykor több lapra is kiterjed. Azonos vagy hasonló tárgyú írást többször olvaszt össze Arany a Magazin für die Literatur des Auslandes és az Europa anyagából (pl. a *Cseh népmondák Krisztusról*).[99]

e) A *redukció* szintén jellemző eljárása Aranynak, és e téren az Europához képest lényeges eltérés mutatkozik a Koszorú szerkesztésében. Míg a lipcsei lap adatokkal zsúfolva, olykor hosszú név- és címsorokkal tűzdelve közli kishíreit, így *informálja* olvasóit, esetleg reprezentálja a szerkesztő tájékozottságát –, addig Arany éppen a tényanyagot szokta elhagyni, és kommentárjai révén inkább az esemény *didaktikus* vagy *szórakoztató* jellegére helyezi a hangsúlyt. A kommentárok és kommentárszerű megnyilvánulások párbeszédszerű viszonyba állítják lapját a külföldi forrásokkal éppúgy, mint a hazai eseményekkel, emellett – a szerkesztői lábjegyzetekkel, nyílt levelezéssel együtt – *szubjektív*, *kommentáló*, *a szerkesztői egyéniséget előtérbe állító* lappá formálják a Koszorút.

A Koszorú e jellegének felismerését az Europa megmaradt példányai nagymértékben segítik. A kijelölések, a jelölt cikkek elhagyása és a jelöletlen átvételek megmutatják, hogy Arany *miből* és *hogyan* válogatott, kontextualizálhatóvá teszik a lapba bekerült anyagot. A szelekció tudatosnak tűnik, és a szerkesztő Aranyt a kollázskészítés értelmében is lapjának „szerzőjévé" avatja.

(Szerkesztési elvek és körülmények)

További különbség a két lap között, hogy az Europában ellenőrizetlen, bizonytalan tartalmú hírek is gyakran megjelennek. Nem ritka az elírás, a téves adat, a rossz hivatkozás, a félreértett hír. Arany ellenben találgatásra, mendemondára épülő glosszát, a távolabbi jövőben történendő eseményt, alá nem támasztott következtetést ha kijelöl is, nem vesz át, csak akkor, ha az bekövetkezett, megerősítést nyert vagy cáfolódott. Az Europa név- és címadatainak azonban olykor Arany sem jár utána – nincs is olyan forrása, melyből ezt megtehetné, így időnként a Koszorúba is átkerülnek a tévedések.

[99] Az Europa 1864/33. 4. tétele.

Végül eltér a Koszorú a német mintától abban, hogy Arany következetesen kihagyja a szenzációgyanús (olykor morbid) tartalmakat, valamint a felekezeti és etnikai érzékenységeket sértő leghalványabb célzást is. Az 1864/40. számban kijelöl egy hírt, de nem veszi át: „A párizsi Gaîté színházat minden este fél tíztől 30 percen át nézők özönlik el, akik a *Paris la nuit* [Párizs éjjel] című darabba beágyazott őrült álarcos táncot akarják látni. A tánc végén aztán újra kiürül a terem. A közönséget négy művész – négy amatőr vonzza ennyire, akik nappal hullaszállítóként dolgoznak…”[100] A német líráról szóló összefoglalóban (*Német lírikusok 1850 óta*) mellőzi a német cikkíró megjegyzéseit az egyházi költészetre, de hasonló kihagyások másutt is előfordulnak a két és fél év lapszámaiban. Az óvatosság részben szerkesztési elveiből ered, azonban indokolja az utólagos cenzúra (pontosabban a rendőrség) szigora is. Gyulai Pál, aki 1863-ban a *Részvét könyvé*t szerkeszti, több alkalommal kénytelen személyesen Eötvös Józsefhez fordulni tanácsért veszélyesnek tűnő helyek megítélésében. Szemere Miklósnak mentegetőzik:

> „A negyedik »Vadásztüzemnél« czimü költeményedet nem is azért nem adom ki, mintha nem tartanám szépnek, hanem mert van benne négy sor […] melyet a papok roszra magyarázhatnának, nekem pedig azt adta utasitásba az egylet, hogy szerkesszem az albumot izlésem szerint, de kettőre nagyon ügyeljek, először nehogy a rendőrség lefoglalja, másodszor a papok és kegyes lelkek nehogy megbotránkozzanak valamin s így ellenségévé válva a zsebkönyvnek, keletének ártsanak. Egyébiránt e költeményed is ki volt szedve, s javításkor tünt fel előttem az idézett négy sor, közöltem Eötvössel, ki, bár nagy sajnálattal a költemény kihagyására kért…”[101]

[100] Ld. az Europa 1864/40. 15. tételét.
[101] Gyulai Pál Szemere Miklósnak, 1863. márc. 24. GyPLev 497–498.

Hasonló magamentegetés fogalmazódik meg Gyulai Pál Szabó Károlynak írott levelében. Itt a politikai utalás válik kérdésessé:

> „Azonban tegnap hozzám izen [Pákh Albert], hogy nyomdába akarván adni a czikket, elolvasta s ugy talalta [!], hogy censurai akadályt fog előidézni oly vállalatnál, mint az övé [Magyar ember könyvtára]. A czikk t. i. Gallicziát is ugy emlegeti, mint melyhez Ausztriának nincs joga sat. Ilyesmi legfeljebb szoros tudományos folyóiratba mehet, de nem oly népies és nagy közönségü vállalatban, mint az övé, hol izgatásnak tünhetnék föl."[102]

A második idézetből az is kitűnik, eltérő laptípusoknál más-más szabályok voltak érvényben. A Koszorú mint „általános miveltség terjesztő hetilap" azonos megítélés alá eshetett, mint Pákh Albert vállalkozása, s így a szokásosnál is nagyobb odafigyelést igényelt a tartalom. A lefoglalás (a példányok elkobzása) anyagi veszteséget okozhatott volna a kiadónak. Még ebben az esetben is előfordult, hogy a rendőrség nem várt módon intézkedett. 1863 májusában Gyulai bosszúsan írja Szabó Károlynak, hogy a *Részvét könyvé*t minden óvatosság ellenére mégis lefoglalták, „ugy szólva pecsovics sorokért".[103]

Az anyagválogatás során Aranynál a fentiek mellett a *folyamatosságra való törekvés* látszik. Az elvet többek között a balladavita során is megfogalmazza: „Minthogy elejét s közepét megemlítettük, megemlítjük végét is, – a *ballada vita* be van fejezve…"[104] Egy-egy szerzőről (pl. Wilkie Collinsról, George Sandról, Octave Feuillet-ről, Victor Hugóról), zeneszerzőről (pl. Meyerbeerről, Offenbachról, Gounod-ról, Rossiniről és másokról) folyamatosan tudósít, és saját glosszáit tartalmi utalások révén össze is köti. Ily módon beavatja, érdekeltté teszi olvasóit az események követésében.

Az Europára mint forrásra a Koszorú az átvételek mennyisége ellenére ritkán hivatkozik. A leggyakrabban elhallgatja Arany a forrást; másutt csak futólag tünteti fel, hogy átvételről van szó („mint egy német lap kifejezi"; „egy lipcsei folyóirat"; „külföldi lapok"), olykor pedig megtévesztő

[102] Gyulai Pál Szabó Károlynak, 1863. aug. 15. GyPLev 504–505.
[103] Gyulai Pál Szabó Károlynak, 1863. máj. 21. GyPLev 501.
[104] Ko II/I. 1864. jún. 12. 24. sz. 575.

a forrásmegnevezés, mert a német szövegből kerül át a hivatkozás. Az A. J. monogrammal megjelent ismertetőt: *Asszonyélet, Költemények Johanná-tól (Németből)* Németh G. Béla például a berlini Volkszeitung alapján készült eredeti Arany-írásnak gondolta, ez azonban valójában szó szerinti átültetés az Europából, a Volkszeitungra való utalással együtt.[105]

Az Europának mint elsődleges csatornának az elrejtése, leplezése egyfelől a források változatosságának és egy többtagú szerkesztői gárda létezésének látszatát keltette, másfelől semmiben sem különbözött a korabeli sajtó szokásos eljárásától. A kisebb hírek, olykor a nagyobb cikkek is, hivatkozás nélkül jártak körbe a különböző nyelvű lapokban. A Koszorú más forrásból származó hírei között sok olyan van, mely csaknem azonos szöveggel több külföldi lapban s végül az Europában is megjelent, de későbbi időpontban. Az is előfordul, hogy párhuzamosan tudósít Arany és az Europa, de az utóbbi más megfogalmazásban, más hírforrásból dolgozik. Mindez az 1860-as évek európai sajtójának szemléző, ollózó jellegére utal, melynek az 1870-es német szerzői jogi törvény, illetve az 1886-os berni egyezmény vet majd véget. Arany sem tett mást, mint igazodott a nemzetközi gyakorlathoz.

(Időbeli tényezők)

Az Europa hetilap volt, akárcsak a Koszorú, de a két kiadvány időbeli elcsúszással jelent meg. A német lap Koszorúval azonos száma mindig tíz nappal korábban, szerdánként jött ki a sajtó alól, így Arany kézhez kaphatta a szerkesztés lezárásáig. Ettől függetlenül, akárcsak a *Külföldi szemlé*t, a *Vegyes* rovatot is átlagosan kéthetente töltötte meg Arany nemzetközi tudósításokkal. Frissességben lépést tartott tehát a külföldi lapokkal – két-három hétnél régebbi anyag csak akkor került be a Koszorúba, ha az esemény nem kötődött időponthoz. A tárcák és a novellák ellenben több hetet vagy hónapot is csúszhattak. Bizonyos időközönként Arany több számból elkészített anyaggal dolgozott. Az irodalmi, színházi, zenei kishírek olykor két-három Europa-számból állnak össze. Amikor befejeződik pl. a színházi hírek sora, akkor a zenei újdonságok blokkja ismét két-három lapszámra visszamenően kezdődik, és halad a friss

[105] A. J.: *Asszonyélet. Költemények Johanná-tól* (Németből), Ko I/I. 1863. ápr. 19. 16. sz. Külföldi szemle, 379 = *Lyrisches. „Frauenleben, Gedichte von Johanna"*, Europa, 1863. 15. sz. 479–480. h.; ld. Németh G. Béla jegyzeteit: AJÖM XI. 810.

dátum felé. Az is előfordul, hogy az adott blokk a legújabb szám híreivel indul, és halad visszafelé az időben. Egyes Koszorú-számok végén látni emellett „szükségből betoldott", helypótlásnak szánt kishírt – ilyenkor általában csak ez az egy-két szöveg származik az Európából.

II. 9. A szerzőség kérdései

II. 9. 1. Az autorizáció gyakorlata a Koszorúban

A Koszorú eredeti elbeszélései, hosszabb színházi és zenei bírálatai névvel (időnként álnévvel, monogrammal vagy álmonogrammal) jelentek meg, a kisebb írások, a fordítások egy része névtelenül vagy szintén monogramokkal, szignókkal, álszignókkal, míg a *Vegyes* rovat hírei mindig név nélkül kerültek be a lapba. A név feltüntetésében Arany három elvet követett.

Elsőként a szerző óhajához igazodott. Zichy Antal például azt kérte tőle, csak a neve kezdőbetűit írja ki, ugyanis „nem elég érdekes a munka, hogy valami álnevet" használjon.[106] – Különleges és a korban is szokatlan nézet, hogy az álnév szerénytelenebb, mint a monogram. Mások a vitát igyekeztek elkerülni, ezért látta jónak például P. Szathmári Károly, hogy *Aesthetikai levelei* alá ne kerüljön oda a neve.[107]

A névhasználat kérdésében a műfaj is szerepet játszott. A miskolciak egy csoportja azért tiltakozott Aranynál, mert Tóvölgyi [Schaffner] Titusz a *Különös végrendelet* című novellájában állítólag a város egyik orvosát és családját pellengérezte ki.[108] Válaszában Arany a referenciális és fikciós írások közlésének eltérő szerkesztői etikáját fejtegeti:

> „Én a kérdéses novella szerzőjét nem ismerem, csak aláírt nevéről, mely álnév is lehet. Azt fogják Önök mondani, miért adtam ki művet ismeretlen vagy álnevű szerzőtől. Ha csak egy *báli tudósítás* vagy akármely

[106] Zichy Antal Arany Jánosnak [1863. márc. 1.–1864. márc. 27.] AJÖM XVIII. 296.
[107] P. Szathmáry Károly Aranynak, 1862. dec. 21. AJÖM XVIII. 242–243.
[108] Ko II/II. 1864. 14–17. sz. 276–282, 301–308, 324–328, 348–353.

tényleges viszonyokat érdeklő közlemény lett volna: bizonnyal tudnom kellene az író igazi nevét. De szépirodalmi műveket, verset, novellafélét kiadunk a nélkűl, hogy a szerző kilétét kutassuk."[109]

A harmadik elv a névhasználatban a külföldi lapok mintája és gyakorlata volt, melyre Arany szó szerint is utal a lapjában. A londoni Athenaeum magyar költészetről szóló sorozatának ismertetését ezzel a mondattal kezdi: „A czikk – mint külföldi lapokban rendesen szokás – névtelen…"[110]

A névtelenséghez kötődő jogi és etikai vonatkozásokat Gyulai Pál fogalmazza meg – igaz, hogy jóval később, 1900-ban –, amikor polémiába keveredik Riedl Frigyessel, akinek aláíratlan bírálatába betold egy mondatot. Amikor Riedl tiltakozik, Gyulai a szerkesztő jogával és felelősségével védekezik.

„Riedl úr azt panaszolja, hogy a *Szépművészetek Spanyolországban és Murillo* című könyvről írt bírálatába, mely a *Szemle* októberi számában jelent meg, betoldottam egy mondatot, melyet ő nem helyesel. Ez igaz, de az nem igaz, hogy nevével visszaéltem volna, mert a bírálat névtelen volt, *rs* betűkkel jelölve. A névtelen bírálatokért nemcsak az író felelős, hanem a szerkesztő is, sőt ez még inkább. E felelősség ösztönzött a betoldásra. […] Riedl úr igen jól tudja, hogy a neve alatt írt cikkekben sohasem tettem változtatást, legfeljebb jegyzetben fejeztem ki ellenkező nézetemet, de névtelen bírálatban változtattam egyetmást tudta nélkül is, amit ő nem vett rossznéven, s azt hittem, ezt sem teszi."[111]

A Koszorú és a Gyulai-nyilatkozat időben távol áll egymástól, ráadásul a szerkesztői gyakorlatban is igen nagy eltérések lehetnek, a szerkesztő mindenkori felelősségére azonban rávilágít az idézet, és arra is, hogy eltérő bánásmódban részesülhetett a névtelen és a nevesített írás.

[109] Arany János Dr. S. T. K. L. J. uraknak, Pest, 1864. nov. 14. AJÖM XVIII. 528–531.
[110] Ko 1864. júl. 31., 5. sz. 118.
[111] Gyulai Pál: [*Válasz Riedl Frigyesnek*], GyPBírálatok, 211.

Arra nincs közvetlen adatunk, hogy Arany maga belejavított-e, beleírt-e névtelen munkákba. Csak következtetni lehet rá, például a fordítások egyenetlen stílusából. Az Europa hosszabb írásai esetében is jól látszik, hogy amikor másokkal készíttet fordítást, hogyan szövődik be helyenként a rossz mondatok közé Arany „hangja". Az is megtörténik, hogy egy idő után már csak Arany stílusa marad, vagyis egészében átírja a szöveget. A jól érzékelhető különbség egy-egy cikk stílusán belül arra is rávilágít, hogy milyen minőségű szövegekkel kellett Aranynak dolgoznia, küzdenie hétről hétre.

Arany eljárásaira közvetlen utalásokat is találni. A *Szilágyi és Hajmási* szövegéből pl. három sor kimaradt a Koszorú 1864/9. számában. Amikor ezt Szabó Károly szóvá tette, Arany azt válaszolta, a három sor olyan idegen, hogy bízvást meri állítani, a beküldött kéziratban sem volt benne: „…javításkor a nyomtatványt sorról sorra néztük össze a kézirattal". A gondos olvasás és javítás ténye mellett az is kitűnik a válaszból, hogy Arany nem őrizte a kéziratokat, különben a reklamáció elhárítására elő tudta volna venni az eredeti példányt.[112] *A kegyes olvasóhoz* című, lapzáró cikkében Arany megismételte a munkamódszerére vonatkozó felvilágosítást:

> „A Koszorúban ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül (olvasás, javítás, nyomdai revisio) – s ha mégis maradtak benne hibák, az csak az emberi erőtlenségről tanúskodik."[113]

Saját írásait Arany változatos módon jegyzi a két lapban. Vannak közöttük teljes aláírású cikkek, valódi vagy álmonogramokkal ellátott írások és névtelen közlések.

Az Arany által használt aláírástípusok:

–y: *Faust*, SzF I. 1. sz. 12–13. Értesítő rovat.

–y: *Kemenes költeményei*, SzF I. 1. sz. 13. Értesítő rovat.

y: *Betulia hölgye*, SzF I. 3. sz. 45–46. Értesítő rovat.

A. J.: *Anya és gyermeke*, SzF I. 4. sz. 53–54; 5. sz. 70–72. Külirodalom rovat.

[112] Ko 1864. szept. 18. 12. sz. 287.

[113] Arany János: *A kegyes olvasóhoz*, Ko III/I. 1865. jún. 25. 26. sz. 601–603, itt: 602 és AJÖM XI. 521–524.

J.: *Hadshi-Jurt*, SzF I. 10. sz. 150–152; 11. sz. 166–168.

–x: *Tulipiros bokréta*, SzF I. 10. sz. 156. Értesítő rovat.

Arany, Arany János: *Trencsényi Csák*, SzF I. 15. sz. 228–229; 16. sz. 244–246; 17. sz. 261–262; 18. sz. 276–277.

–y: *Száz darab költemény*, SzF I. 16. sz. 252–253. Értesítő rovat.

y: *Bulcsú Károly költeményei*, SzF I. 19. sz. 291–293; 20. sz. 308–309; 21. sz. 324–326. Belirodalom rovat.[114]

y: *Hősök és dalok könyve*, SzF I. 22. sz. 342–345; 23. sz. 358–361.[115]

– –: *Szász Gerő költeményei*, SzF I. 24. sz. 372–375; 25. sz. 389–392. Belirodalom rovat.

*: *A köpönyeg* [Gogol], SzF I. 23. sz. 362–365; 24. sz. 377–382; 25. sz. 393–397; 26. sz. 408–412.[116]

***: *Millien: La Moisson*, SzF I. 27. sz. 422–425. Külirodalom rovat.

–: *A szegény gazdagok*, SzF I. 31. sz. 486–488.

Arany János: *Költemények Szász Károlytól*, SzF I. 32. sz. 501–503; 33. sz. 516–518; 34. sz. 532–535; 35. sz. 548–551; 36. sz. 565–567. Belirodalom rovat.

AJ: *Visszatekintés*, SzF I. 36. sz. 561–565; 37. sz. 577–580; 38. sz. 593–596; 39. sz. 609–613; 40. sz. 625–628; 41. sz. 641–645.

***: *Hindu dráma*, SzF I. 37. sz. 582–584; 38. sz. 598–600; 42. sz. 662–664; 43. sz. 678–680. Külirodalom rovat.

*: *Előkelő világ* [Sollohub], SzF I. 39–48. sz.[117]

***: *Barret-Browning Eliza*, SzF I. 39. sz. 621–622. Értesítő rovat.[118]

–: *A levél*, SzF I. 41. sz. 645–649. Belirodalom rovat.

M. P.: *Fejes István költeményei*, SzF I. 44. sz. 691–695. Belirodalom rovat.

–: *A franczia költészet 1861-ben*, SzF I. 50. sz. 791–793; 51. sz. 805–808; 52. sz. 822–824; SzF II/I. 1. sz. 7–9; 2. sz. 23–25. Külirodalom rovat.

A: *Eredeti népmesék*, SzF II/I. 1. sz. 6–7; 2. sz. 21–23; 3. sz. 35–38; 4. sz. 53–54.

[114] Az AJÖM XI. 672. oldalon hiányzik a szignó feltüntetése.

[115] Az AJÖM XI. 682. oldalon a jegyzetek hiányosak.

[116] Kardos Lajos bizonyítása nyomán: KARDOS 1914.

[117] Kardos Lajos bizonyítása nyomán: KARDOS 1914.

[118] Várdai Béla, Kardos Lajos, Trencsény Károly szintén Aranyének gondolta.

#: *Alkotmányos nagy naptár*, SzF II/I. 2. sz. 29–31; 3. sz. 43–44.[119]

M. P.: *Malvina költeményei*, SzF II/I. 12. sz. 180–182; 13. sz. 196–198; 14. sz. 213–215; 15. sz. 231–232. Belirodalom rovat.

X: *Egy szó, mely kell, de nem tetszik*, SzF II/I. 22. sz. 349–350. Értesítő rovat.[120]

X: *A rendszeres szavalattan alaprajza*, SzF II/I. 23. sz. 358–360; 24. sz, 373–374; 25. sz. 389–391. Belirodalom rovat.[121]

Arany János: *Egy üdvözlő szó*, SzF II/I. 26. sz. 401–402.

A szerkesztő: *Kis polemia*, SzF II/II. 6. sz. 93–94. Értesítő rovat.[122]

Arany János: *Válasz Brassai Ismerettyűjére*, SzF II/II. 24. sz. 373–375.

Y: *Némi párhuzam*, SzF II/II. 11. sz. 561–565.

Arany János: *Egy szó a föntebbire*, Koszorú I/I. 1. sz. 3–4.

Arany János: *Irodalmi hitvallásunk*, Koszorú I/I. 1. sz. 4–6; 2. sz. 29–31.

A. J.: *Asszonyélet. Költemények Johanná-tól* (Németből), Koszorú I/I. 1863. ápr. 19. 16. sz. Külföldi szemle, 379.

M. P.: *Gyöngyösi István*, Koszorú I/I. 23. sz. 529–534; 24. sz. 553–559.

M. P.: *Niflungok vagy giukungok*, Koszorú I/II. 2. sz. 42.[123]

–y–s: *Divattudositás I*, Koszorú I/II. 2. sz. 45–46.

–y–s: *Divattudositások II*. Koszorú I/II. 3. sz. 70.[124]

–y–s: *[Teleki József: Hunyadiak kora, VI. k.]*, Koszorú I/II. 3. sz. 65–67.[125]

Arany János: *Nyilatkozat [a nő-írókról]*, Koszorú I/II. 8. sz. 189–190.[126]

Y. S.: *Tompa Mihály költeményei*, Koszorú I/II. 11. sz. 257–259.

M. P.: *Orczy Lőrincz*, Koszorú I/II. 13. sz. 289–292; 14. sz. 313–316.

[119] Az AJÖM XI. 769. oldalán a megjelenési adatok hiányosak.

[120] Az AJÖM XI. 774. oldalán az adatok hiányosak.

[121] Az AJÖM nem veszi fel, pedig ugyanolyan X. szignó alatt jelent meg, mint az előző Arany-cikk. Stilisztikai jegyek alapján valóban nem „hasonlít" Arany stílusához.

[122] Az AJÖM XI. 783. oldalán az adatok hiányosak.

[123] Az AJÖM XI. 817–818. oldala szerint Németh G. Béla nem találta a forrást. A cikk eredetije: *Die Edda, die ältere und jüngere nebst den mythischen Erzählungen der Skalda*, übersetzt und mit Erläuterungen begleitet Karl Simrock, Stuttgart und Tübingen, J. G. Cotta'scher Verlag, 1851. 301–306. Arany ezt fordította.

[124] Az AJÖM XI. megtévesztő módon összevonja a *Divattudositás I.* és a *Divattudositások II.* című cikkeket. Két önálló írásról van szó, noha azonos sorozat darabjaiként keletkeztek.

[125] Az AJÖM XI. 822. oldalán az adatok hiányosak.

[126] Az AJÖM XI. 824. oldalán az adatok hiányosak.

M. P.: *Gvadányi József*, Koszorú I/II. 25. sz. 577–580; 26. sz. 601–605.

–Y.: *Szabó Dávid*, Koszorú II/I. 24. sz. 553–557.

–Y.: *Ráday Gedeon*, Koszorú II/I. 26. sz. 601–605.

Akaki Akakievics: *Az „aki" az akadémiában*, Koszorú III/I. 21. sz. 500–502.

A. A.: *A „vajon" kérdéséhez*, Koszorú III/I. 24. sz. 570–572.

Arany János: *A kegyes olvasóhoz*, Koszorú III/I. 26. sz. 601–603.

Az Európából származó átvételek esetén egyenként vizsgáljuk meg a fenti monogramokkal közölt szövegek szerzőségét, azonban a Szépirodalmi Figyelő cikkeivel kapcsolatban is el kell végezni a revíziót a prózai írások majdan újra kiadandó kötetében. A második évfolyam második félévében megjelenő, „–y" aláírású átvételnek ugyanis, mely az Európából származik, nemcsak monogramja azonos több más Arany-szöveggel, hanem egy erős belső utalás is perdöntő lehet: „ismertetni fogjuk a német vigjátékot is e lapok újalakú folyamában…" A jelzett cikk: *A vigjáték lényege és történelme (Wesen und Geschichte des Lustspiels)*, Irta Mähly J. Lipcse, 1862. Weber kiadása, SzF II/II. 25. sz. 391–392; 26. sz. 407–408 = *Matadore der Lustspiellitteratur*, Europa, 1862/32, 1019–1026. h. Fordítás felvezetéssel.

A Koszorúval és az Europa bejegyzéseivel kapcsolatban a „szerzőség" fogalmát mindeddig látszólag rákérdezés nélkül kezeltük, noha három területen is felvetődik: a jelölések eredetének megállapításakor; a Koszorú névtelen cikkeinek autorizálásakor, végül akkor, amikor Arany lapszerkesztői tevékenységének jellegét vizsgáljuk, és azt a kérdést tesszük fel, vajon tekinthető-e egy szerkesztő saját lapja „szerzőjének".

II. 9. 2. Az Europa lapszéli jelöléseinek autográf jellegéről

Az Európában, mint említettük, összesen 341 jelölt és jegyzetelt szöveg található, a következő megoszlásban:

1863. I. félév: 38;

1863. II. félév: 35;

1864. I. félév: 116;

1864. II. félév: 121;

1865. I. félév: 31.

Kézírás szempontjából három csoport különíthető el: a) a biztosan Aranynak tuljadonítható bejegyzések (szöveges megjegyzések; másutt is használatos jelek; ha az átvétel Arany szövegének tekinthető, vagy más forrásból megerősíthető az ő szerzősége); b) bizonytalan eredetű jelölések (azok a jelzések, melyeket Arany másutt nem használt, esetleg a vonalvezetés is idegen kézre utal); c) idegen eredetű jelölések (a betűk alakjából egyértelműen megállapítható az idegen kéz).

Az Europában zömmel Arany szokásos jelei láthatók, melyeket más kiadványokban is alkalmazott. Eltérő íróeszközt használt, de a színnek itt nincs tartalmi jelentése. Egy-egy lapszámon belül azonban többszöri olvasásra utalhatnak az íróeszközök eltérései. Más könyvek, sajtótermékek jegyzetelésénél előfordul, hogy az eltérő színhasználat eltérő jegyzettípust jelent, erről további köteinkben szólunk részletesen. Legritkábban fekete tintával írt, mindössze néhányszor, főként könyvreklámok kijelölésénél, 1863 elején. 1863-tól 1864 nyaráig leggyakoribb a grafit. 1863. február közepén és végén, majd július végén még egy alkalommal a piros ceruza fordul elő (az Europa 7., 10., 11. és 32. számában). Szintén 1863 elején, a 14. és 15. számban két olyan hosszabb cikk címét húzza alá kék ceruzával, melyet feltehetőleg másnak adott ki fordításra. Néhány elmosódó jelölés színét ma már nem lehet megállapítani. 1864 nyarán váltakozva van jelen a grafit, piros és kék ceruza, 1864. szeptember elejétől 1865 közepéig pedig a kék ceruza válik dominánssá, és csak helyenként váltja fel a grafit, egy helyen pedig a fekete tinta (1864. 45. sz.).

Alaki szempontból a jelek egy részének jelentése Arany jelölő gyakorlata alapján megfejthető, egy részének jelentése azonban bizonytalan. Az alábbiakban ezekről nyújtunk áttekintést:

/, |, –, (,)	A leggyakoribb jelölés a rézsútos, függőleges, vízszintes vagy félkörös vonal a glossza elején – az első sor előtt, illetve után, vagy oldalt, a jobb és a bal margón. Teljes szöveg vagy néhány soros szövegrész kijelölésére szolgál. Előfordul azonban, hogy a szöveg melletti függőleges vonás a teljes szöveg átvételét vagy annak szándékát jelenti. 1863-ban a függőleges vonal a gyakoribb, 1864-ben a vízszintes vonalú kijelölés.

=	Rövid, kettős vízszintes vonal a margón a teljes szöveg átvételét vagy annak szándékát jelzi.
x	A jel a szöveg első soránál a teljes átvételt vagy az átvételi szándékot jelenti.
+	A jel a szöveg első soránál a teljes átvételt vagy annak szándékát jelenti. Így jelöli ki Arany a hosszabb cikkeket is a cím mellett, melyeket fordításra ad ki valakinek. (Pl. 1863/9. 4; 1863/15. 4; 1863/25. 1, 2.)
✓ [kipipázás]	A teljes szöveg átvétele vagy átvételi szándék. Egy esetben előfordul, hogy a jel mellett szövegesen is ott áll: „kiírva” (1864/35. 8).
#	A korszakban az „arany”, vagyis az aranypénz jele. Arany publikált szövegben szignóként is használta. Az Europa szövege mellett feltehetően azt jelzi, hogy maga szándékozott fordítani a cikket.
[kijelölés áthúzása]	+ jelre hasonlító jelölés, azonban olykor az eltérő színű vonások jelzik, hogy jelölés visszavonásáról, törléséről van szó (1864/7. 2; 1864/14. 2, 3.)
√	A korrektúrajelek közül a hiányjel. Kevés helyen fordul elő (pl. 1864/35. 2.), jelentése bizonytalan.
[aláhúzás]	Tartalmi következetlenség, tévedés, hiba jelzése a szövegen belül; véleménykülönbség jelzése. (Pl. 1863/9. 1; 1864/2. 1; 1864. 25. 1; 1864/32. 1.) Más sajtótermékekben és könyvekben is a kiemelés eszköze. Az Europa glosszáiban olykor a nehezen fordítható elemek jelölése. Ritkán terjed ki egy-egy szónál vagy szintagmánál hosszabb szövegrészre, egész mondatra vagy ennél is nagyobb egységre (Pl. 1864/33. 3, 4, 10, 11.) Cím aláhúzása másnak kiadandó munkát (fordítást) jelöl. (Pl. 1863/14. 1; 1863/15. 1, 2; 1864/24. 5; 1864/25. 3.) Nyomdai utasításként más kiadványokban egy-egy szöveg átemelését jelzi.
Szöveges jelölés rövidítéssel.	Pl. NB. [nota bene] rövidítés (1864/22. 1.)
Szöveges észrevétel teljes kiírással.	Másutt gyakori, az Europában azonban ritka bejegyzéstípus, csak néhány helyen fordul elő.

A jelölések következő csoportjáról nem bizonyítható, hogy más kéztől erednek, de annyira eltérnek Arany szokásos szignóinak alaki sajátosságaitól, hogy arra kell gyanakodnunk, valamely munkatársa olvasta az adott cikket. Bizonytalan, illetve idegen kéztől eredő jelölés 1863-ban háromszor fordul elő: április elseje körül (1863/15), július 10. körül (1863/29), és szept. 25. körül (1863/40). Nagyobb számban 1864-ben tömbösödnek. Március elseje körül az Europa hét bejegyzéséből három ilyen. Március 25. táján (1864/14) egy kifejezetten idegen kézre utaló és még két, bizonytalan eredetű jelölés látható a lapban. Május elejétől végéig minden lapszámban található szokatlan jelölés; június közepén két darab (1864/26), végül július 8-a tájától három héten át ismét vannak bizonytalan eredetű jelek. Ezután majd csak a Koszorú zárásakor, az Europa 1865/26. számában tűnik fel egy alkalommal. Érdekes, hogy egy szám kivételével az idegen jelölések nem kizárólagosak, vagyis ott vannak köztük Arany szokásos jelzései is.

Az ilyen jelölés nyomán megjelenő cikkek a Koszorúban gyakran eltérnek Arany stílusától, többnyire szó szerinti fordítások. Az is előfordul azonban, hogy a jelölés idegennek tűnik, de az átvétel kifejezetten Aranyra utal. A bizonytalan eredetű jelöléseknél alaki szempontból az alábbi típusok fordulnak elő:

Bejegyzés típusa	**Előfordulás**	**Leírás**
1. típusú jelölés: > alakú	1863/4. 1; 1863/15. 6; 1864/23. 2.	Két vonalból összeálló csúcsos zárójelszerűség, jobbra vagy balra fordítva.
2. típusú jelölés: „q” alakú	1863/40. 3; 1864/14. 5; 1864/19. 1; 1864/19. 2; 1864/20. 2 [?]; 1864/21. 9; 1864/21. 10; 1864/21. 11; 1864/21. 13; 1864/22. 1; 1864/22. 2; 1864/22. 3; 1864/23. 3; 1864/26. 5.	A jel egyaránt hasonlít a „q”, a „gy” vagy írott „G” betűhöz. A jelentése bizonytalan. Talán Gyulai Pál szignója.
3. típusú jelölés: „p” alakú	1864/11. 1, 2, 3; 1864/22. 1; 1864/26. 2. 1864/29. 1, 2; 1864/30. 6; 1864/31. 1.	A jel az írott „p”-hez, esetenként nagy A betűhöz, másutt német gót, hosszú szárú „ß”-hez hasonló.

4. típusú jelölés: „n” alakú	1864/6. 3; 1864/23. 4, 5.	Egy vonással megrajzolt két függőleges vonal, hasonló, mint az írott kis „n” vagy a nagy „H” betű.
5. típusú jelölés: több vonalú kijelölés	1863/29. 1, 2, 3; 1864/21. 6, 9, 10; 1864/29. 6; 1864/30. 3.	Több egymás fölé rajzolt, kövérített függőleges vonal, a felső részén két kiálló „szarvacskával”.
6. típusú jelölés: „A” alakú	1864/14, 1, 4.	Mindössze kétszer fordul elő, mindkét esetben nagy „A” betűhöz hasonlatos. Arany László szignója lehet.
7. típusú jelölés: ~ alakú	1863/15. 5.	Vízszintes hullámos vonal, egyetlen helyen fordul elő, jelentése bizonytalan.
8. típusú jelölés: X alakú	1865/26. 1.	Nagy méretű jelölés, halvány grafittal. Egyetlen helyen fordul elő.

Az Arany-levelezés meglehetősen szűkszavúan utal életrajzi eseményekre. A család vigyázott arra, hogy mi kerüljön a nyilvánosság elé. Arany például a szalontai házvásárlás folyamán figyelmezteti vejét, Széll Kálmánt: „Annyi titkot pedig jó volna csinálni belőle, hogy ne kerűljön mindjárt a pesti ujságokba.”[127] Néhány esemény azonban, melyről tudni lehet, egybeesik az idegen bejegyzések csoportjaival. Az 1863. márciusi és júliusi idegen bejegyzésre az lehet a magyarázat, hogy Arany ekkor fejezi be a *Buda halálá*t. A kéziraton, a mű végén a következő dátum áll: „Május 6-án 1863”.[128] Közvetlenül ezután Shakespeare művének, *A Szent-Iván éji álom*nak a fordításán dolgozik, és novemberre fejezi be.[129] Egyidejűleg a *Toldi szerelmé*t is előveszi. Ez magyarázhatja az 1863. szeptember végi idegen jelölést az Európában. Az 1864. márciusi idegen bejegyzések arra utalhatnak, hogy március végén vagy április elején jelent meg a *Buda halála*,

[127] Arany János Széll Kálmánnak, 1864. aug. 12. AJÖM XVIII. 477–482.
[128] Voinovich Géza jegyzete, AJÖM IV. 227.
[129] Uo. 228.

s Arany a korrektúrával lehetett elfoglalva. 1864 márciusában két Europa-számban található idegen jelölés: március 4-én, a 11. számban 3 darab, és március 25-én, a 14. számban szintén 3 darab.[130] Lelkesen dolgozott Arany más művein is, többek között a *Toldi szerelmé*n: „A szíves fogadás, a hogy az Akadémia fogadta – és a kik olvasták, azok részéről a magasztalás, annyira fellelkesítették, hogy azóta folyvást dolgozik rég megkezdett munkáin" – írja Arany Jánosné Nagyszalontára 1864. febr. 15-én.[131]

1864 tavaszán Aranyék az Üllői út 7. szám alá költöznek. A Koszorú fejlécén a szerkesztőség címe április 24-én, a 17. számban változik meg, de június elején már biztosan ott laknak, erre utal Tompa Mihály a levelében, amikor az új lakásuk iránt érdeklődik.[132] A költözés idején Aranynak szüksége lehetett külső segítségre a szerkesztésben. Április 29-én, május 6-án és május 13-án, egymást követő lapszámokban több idegen jelölés látható az Europában. Talán ez az a néhány hét, amikor a költözés ténylegesen zajlott. Ugyanebben a levélben említi Tompa: „Szalontát már megjártad…", vagyis májusban Arany vagy egyedül, vagy a családdal együtt távol volt Pesttől. A pontos dátumnak nincs nyoma, azonban érdekes módon nincs olyan Europa-lapszám, amelyből Arany ebben az időben ne dolgozott volna. Ugyanakkor van egy szokatlan eljárás ebben az időben: az 1864/22. számban Arany szerkesztői megjegyzést fűzött az egyik glosszához. Talán ez volt az a szám, amelyet szintén valamely munkatársa szerkesztett helyette, és ő csupán átnézte. Mindenesetre május 29-e előtt, a Koszorú nyomdába adásának idejére már ismét Pesten lehetett, és az előkészített anyagot átolvashatta. A május 20-a körüli utazást az is megerősítheti, hogy az Europa 1864. május 13-i, 21. számából Arany „előre dolgozott". Öt cikket lefordított, és ezek jelentek meg a Koszorú máj. 22-i számában. A következő, máj. 29-i, 22. számban található a Koszorúban az említett lábjegyzet. Az idegenszerű bejegyzések ebben az időszakban feltehetően Gyulai Páltól erednek.

Az Europa többi anyagára nézve az a fontos következtetés adódik a fentiekből, hogy szokásos körülmények között Arany maga olvasta és jegyzetelte a cikkeket, a jelölések tehát autográfok. Főképpen az idegen jelölésű, átvételű

[130] Ld. a kötet végén az Europa statisztikájának táblázatát.
[131] Idézi VOINOVICH III. 169.
[132] Tompa Mihály Arany Jánosnak, 1864. jún. 4. AJÖM XVIII. 438–439.

glosszához fűzött lábjegyzet alapján az is jól látszik, bármennyire elfoglalt volt is, fontos szerkesztési elve volt, hogy *a személyes jelenléte mindig látható, érezhető legyen* a lapban.

II. 9. 3. A szövegek szerzőségéről

Arany prózai műveinek egy részét közvetlen filológiai bizonyítékok alapján lehet azonosítani, kéziratból, aláírásból, másodlagos forrásokból (levelekből, utalásokból stb.) vagy pedig Arany László kiadásainak segítségével. A szignózott és névtelen írások nagy részére nézve azonban – melyek a SzF-ben, de különösen a Koszorúban jelentek meg – semmilyen közvetlen filológiai bizonyíték nem létezik. Amikor Németh G. Béla a kritikai kiadás XI. és XII. kötetét rendezte sajtó alá az 1862–1882 között készült írásokkal, valamint az Arany két lapjából összegyűjtött, neki tulajdonítható glosszákkal, szerkesztői üzenetekkel, jegyzetekkel és előfizetési felhívásokkal, ezzel a ténynyel kellett szembenéznie. A *Prózai dolgozatok* 1879-es kiadásába Arany maga csak néhány nagyobb eredeti munkát vett fel, és Arany László is főként az eredeti írásokból közölt 1889-ben, az atyja hagyatékát tartalmazó kötetben.[133] A kéziratok pedig – ha egyáltalán léteztek – a Voinovich-villa elpusztulásakor megsemmisültek. Sem Arany Jánosnak az 1860–1865 közötti levelezése, mely Új Imre sajtó alá rendezésében jelent meg, sem Gyulai Pál levelezése, melyet 1867-ig terjedően Somogyi Sándor, innentől pedig T. Szabó Levente kutatott fel,[134] sem Szász Béla bátyjának, Szász Károlynak a levelezése, melyet a nagykőrösi Arany János Múzeum őriz, nem ad további támpontokat a kérdésben.

A kritikai kiadást megelőzően, a századfordulótól az 1950-es évekig több tanulmány foglalkozott a folyóiratokban lappangó cikkekkel. Azonban érdekes módon ezt az időszakot is a bizonytalanság jellemezte, noha az Arany-kéziratok Voinovich Gézánál elvileg még meglehettek. Egyes irodalomtörténészek, mint Várdai Béla, Kardos Lajos és Trencsényi Károly, külső jegyek (aláírások, szignók) és belső, stilisztikai sajátosságok alapján próbáltak

[133] Írói arcképek; *Irányok*; *Visszatekintés*; 6 darab bírálat = PD; HIL II.
[134] GyPLev.; Az 1868-tól kezdődő levelezés kézirat, s. a. r. T. Szabó Levente.

érvelni a szerzőség mellett.[135] Kardos Lajos és Trencsényï Károly ez irányzaton belül szigorúbb támpontokat keresett: az előző négy, az utóbbi 16 olyan írást tulajdonított Aranynak, mely nem szerepelt a *Hátrahagyott Iratok*ban. Velük szemben Várdai Béla a két folyóirat minden névtelen cikkét Aranyhoz kapcsolta, vagyis elenyészőnek tekintette azon munkák számát, melyek nem tőle erednek.

Nem segített az autorizálásban Voinovich Géza, sőt ő is ellentmondásosan nyilatkozott. Arany-életrajzából figyelmes olvasás után az derül ki, hogy kéziratok, egyértelmű bizonyítékok a nála lévő hagyatékban sem léteztek. Hol azt állította, hogy Arany valamennyi apróbb cikket és nagyobb fordítást maga készített, hol pedig hivatkozott rá, hogy a lapoknak 1862-től rendszeres munkatársa volt Gyulai Pál, Szász Béla és Arany László. Egyszer úgy fogalmaz, hogy „a névtelen cikkek egy részében […] az ő kezét lehet sejteni", máskor azt írja: „ez apróságokat mind maga írja, sokszor humorral".[136]

Németh G. Béla a kritikai kiadás XI. és XII. kötetében részletes kritériumokat dolgozott ki a közvetett, vagy belső filológiai módszerre.[137] A külső jeleket, álneveket, monogramokat, melyeket Várdai Béla és Trencsényï Károly döntő bizonyítéknak tekintett, figyelmen kívül hagyta. A legszigorúbb válogatás indoklásaként hivatkozik Arany levelére Tompa Mihálynak 1861. febr. 23-án, melyből egyértelművé válik, hogy van segítsége a szerkesztésben: „eddig Szász Károly és én ketten csináltuk mondhatni a lap kritikai részét; ezen túl Salamon is rendesebb munkatársam lesz…"[138] Noha Aranynak a későbbiekben egy ideig valóban voltak munkatársai, éppen az idézett levélrész kizárólag a kritikai rovattal foglalkozik, és kizárólag arra utal, hogy Aranyon kívül Salamon Ferenc és Szász Károly is rendszeresen publikál benne – egyébként jól beazonosítható szignóval vagy saját névvel.

[135] VÁRDAI 1906; VÁRDAI 1908; VÁRDAI 1911; KARDOS 1914; TRENCSÉNY 1930; GELENCSÉR 1936. Újabb cikkeket nem fedez fel, csak általában jellemzi a folyóiratokat; KASZA 1941; BISZTRAY 1959.

[136] VOINOVICH III. 39–41.

[137] AJÖM XII. 352–358.

[138] AJÖM XVII. 514–516.

A glosszákra nézve a belső filológia első kritériumaként Németh G. Béla a tárgyi elkülönítést alkalmazta. A következő témakörökben valószínűsíti Arany szerzőségét:

> „szakkönyvek, a természettudományi, a gazdasági szakkönyvek folytonos sürgető pártolása; a történeti monográfiák, különösen a helytörténeti[,] intézménytörténeti (egyházak, iskolák stb.) monográfiák javalló ajánlása; buzdítás szaklapok kiadására; kedvetlenség a politikai divatok s főképp az élclapok gombamód való szaporodása miatt; a lapok iránytalanságának megrovása; az esztétikai tanulmány, a műgond dícsérete; a szerző és olvasó iránti korrektség megbecsülése, követelése; a bukott lap helyett más lappal való kárpótlás rosszallása; az előfizetési felhívások nagyzolásának, nyegleségének, a könyvkiadás elüzletiesítésének megbélyegzése […] a külföld rólunk való híradásainak kritikus szemmel tartása; a nyelvi visszásságok és félszegségek kipellengérezése […]" stb.[139]

Lényegében minden témakört ide sorol az irodalom és az irodalompolitika köréből; kihagyja ellenben a színházi, zenei, képzőművészeti tárgyú cikkeket, a tágabb kulturális, társasági, technikatörténeti, életmódra vonatkozó témákat, a világirodalom kisebb szerzőiről szóló tudósításokat.

A tartalmi válogatást a nyelvi vizsgálat követi, ezeknek szempontjaival az alábbi fejezetben foglalkozunk.

Az így létrehozott szűrővel a nagyobb írások közül alig vett fel többet, mint Arany László a *Hátrahagyott iratok*ban, a glosszák közül teljes szöveggel pedig félévenként átlagosan hatvanat válogatott össze az AJÖM XII. kötetébe, összesen 595 darabot, s ezek nagy része hazai vonatkozású.

A módszer bizonytalanságát Németh G. Béla azonban nemcsak szövegesen jelzi a jegyzetekhez írt előszóban, hanem azáltal is, hogy a kötet végére még 685 glosszát regesztában sorol fel, csak a kezdősoraikat idézve. A teljes

[139] AJÖM XII. 353–354.

szövegű és a regesztázott írások között ugyanakkor nem a szerzőség *hitelessége* volt a perdöntő, hanem a *fontossági sorrend*. Lényegesre és lényegtelenre osztotta fel az írásokat:

> „a rostálás mellett szól a lényeges elválasztásának szüksége a kevésbé lényegestől. […] Arról viszont nyilvánvalóan nem mondhattunk le, hogy e rovat A. által írott, de általunk fel nem vett darabjairól, egy-két mondatban megjelölvén tárgyukat, lajstromot ne közöljünk…”[140]

Volt tehát Németh G. Bélának egy rejtett kritériuma is: a glosszák révén egy *kanonikus Arany-kép* megrajzolása, melyhez bizonyos témák, tárgyak (nagy világirodalmi művek és szerzők, társadalomelméleti kérdések stb.) jól illeszkedtek, mások pedig kevésbé. Az is érdekes, hogy míg a teljes szövegű glosszáknál impozáns méretű szűrőrendszert alkalmazott, a regesztázott írásokat minden gyanú nélkül tulajdonította Aranynak.

Nem számolt Németh G. Béla az időbeli eltérésekkel, Arany munkatársi gárdájának változásával, s különösen azzal, hogy a SzF és a Koszorú eltérő laptípust képviselt. Elismeri ellenben, hogy bár szerinte a glosszák igen tekintélyes részének „kétségtelenül nem Arany a szerzője”,[141] mégis újabb Arany-szövegekre derülhet fény: a legtöbb feltáratlan cikk – írja – a Koszorúban lappang”.[142]

Kovács Sándor Iván a névtelen glosszákból újabb 187 darabot javasolt Aranyénak elismerni a *Tisztelt Írótárs* című kötetben. A szövegeket az ELTE hallgatói munkacsoportjával együtt gyűjtötte össze, helyenként állítva, másutt csak valószínűsítve Arany szerzőségét. A jegyzetekhez írott bevezetőjében azonban ő is elbizonytalanítja válogatásukat:

> „Természetesen nem hisszük, hogy ez a 187 tétel mind Arany-glossza, de hogy sok Arany-szöveg van közöttük: meggyőződésünk […] a jelen gyűjtés tovább rostálandó vagy kiegészítendő.”

[140] AJÖM XII. 350.
[141] AJÖM XII. 352.
[142] AJÖM XI. 611.

Érdeme e munkának, hogy felhívja a figyelmet az Europa című lapra, melyre többször hivatkoznak a Koszorú írásai, Kovács Sándor Ivánék sem tudtak azonban a szalontai Múzeumban lévő lapszámokról.[143]

Az Európában található bejegyzések jelen ismereteink szerint a levelezésen kívül az egyetlen nyomát képezik Arany szerkesztői tevékenységének, kérdés azonban, vajon mennyiben segítik a Koszorú névtelen cikkeinek azonosítását, autorizálását, vagyis jelenthetnek-e *közvetlen filológiai bizonyítékot* az átvételek szerzőségére nézve. Rövid válaszunk az, hogy *nem*. Az Europa anyagának feldolgozása után úgy látjuk, a jelölések erős *közvetett bizonyítékként* kezelendők. Segítségükkel számos esetben igazolható Arany szerzősége, de csak más körülmények, tényezők figyelembevételével. A különböző színű ceruzával, tollal tett jelölések ugyanis jelenthetnek *kijelölést* is, vagyis kiadott feladatot valamely munkatárs számára. Több esetben a szövegek stílusán látszik, hogy nem Arany munkájáról van szó. A szerzőség megállapításakor ezért kombinált kritériumrendszert alkalmaztunk: módosítva bár, de megtartottuk Németh G. Béla stíluskritikai módszerét; adott esetben a Várdai Béla és Trencsény Károly által javasolt külső szempontokat is érvényesítettük; figyelembe vettük a Koszorú kiadásának, anyagi helyzetének alakulását és a lehetséges munkatársak életrajzi adatait egy-egy adott időszakban.

(A Koszorú munkatársai)

Németh G. Béla Voinovich Géza feltételezései alapján tényként kezeli, hogy Arany László tevékenyen részt vett a Koszorú szerkesztésében. Arany László azonban 1862 októberében tífuszos beteg lett, és hónapokon át küzdött a lázzal. 1863. február 24-én számol be Arany Tompa Mihálynak az állapotáról: „Laczi még folyvást lábadozó beteg; mi többiek, már én például jól vagyunk.”[144] Néhány hónappal később annyira felépült, hogy július 28-án első vizsgáját letehette a jogi karon, „daczára hosszú betegségének jó eredménnyel”,[145] majd augusztus második felében, erősödés céljából baranyai

[143] TÍ 103–143. Az idézett mondat: 130.
[144] AJÖM XVIII. 273–275.
[145] Arany János Tompa Mihálynak, 1863. júl. 23. AJÖM XVIII. 343–344.

körutat tett.[146] Egészsége azonban még az év végére sem állt maradéktalanul helyre. Az év decemberében Arany János arról panaszkodik Tompának, hogy fia – még mindig a tífusz következtében – alig tud fél órát olvasni vagy írni szemfájás nélkül, s ez többek között abban is akadályozza, hogy harmadéves jogászhallgatóként ügyvédi gyakorlatát megkezdje.[147]

Úgy tűnik, Arany László majd csak 1864 nyarára jött helyre annyira, hogy hosszabb időt igénylő szellemi munkát végezzen. Ekkor jelent meg tőle a Pesti Naplóban a „Vadrózsa-pörben" megfogalmazott írása,[148] s innentől kezdve folyamatosan vizsgázik, ír. 1865 júniusában letette a bírói vizsgát, júliusban pedig megjelent Shakespeare-fordítása: *A két veronai*, a Kisfaludy Társaság által gondozott Shakespeare-kiadás ötödik kötetében.[149] Ezeket a nyári hónapokat ezúttal otthon tölti. Ercsey Sándort nyugtatja például Arany, hogy a náluk lakó lánya, Vilma jó helyen van, hiszen délelőttönként maga Arany mindig és Laci is sokat otthon ül, felügyelnek rá.[150]

Mindezeket figyelembe véve Arany László segítsége a Koszorú körül csak 1864 nyarától vehető számításba. A következő, 1865. év első féléve is megterhelő lehetett a számára a bírói vizsgára való készülődés és a Shakespeare-fordítás miatt, de nem zárható ki, hogy besegített a szerkesztésbe. Állandó munkatársként azonban Arany nyilvánvalóan nem számíthatott rá.

Második munkatársként Szász Bélát emlegeti a szakirodalom. Voinovich Géza az 1863. év első feléről állítja, hogy Arany János számadásai között szerepel számára havi 10 forint „az újdonságok összeállításáért".[151] Ez azt jelenti, hogy a Szépirodalmi Figyelő idejéből nemcsak Aigner Lajos maradt meg Arany mellett, hanem Szász Károly öccse is, aki ez idő tájt Pesten a református teológia hallgatója volt. Az 1863-as év második felében azonban Szász Béla Jénába távozik. Életrajza szerint, melyet Perényi József tanúsítása alapján ő maga hitelesített, külföldi tanulmányútjáról csak 1865 szeptemberében tért haza, és akkor is a marosvásárhelyi kollégium tanári állását

[146] Arany János Ercsey Sándornak, 1863. aug. 15. AJÖM XVIII. 351–353.
[147] Arany János Tompa Mihálynak, 1863. dec. 13. AJÖM XVIII. 384–388.
[148] Arany László: *Egy pár székely „vad rózsa" védelme*, PN 1864. máj. 25. 118. sz.
[149] Arany János Ercsey Sándornak, 1865. jún. 29. AJÖM XVIII. 609–611; Szilágyi István Arany Jánosnak, 1865. júl. 25., AJÖM XVIII. 619–620.
[150] Arany János Ercsey Sándornak, 1864. júl. 8. AJÖM XVIII. 449–451.
[151] VOINOVICH III. 39.

foglalta el.[152] Arany János levelezéséből ezzel szemben másként mutatkoznak a tények. Szász Béla az 1863. év őszi félévét valóban Jénában töltötte, azonban 1864 januárjától július végéig több levél szerint is Pesten és Arany közelében volt. Szász Károly például rendszeresen tőle kapja a pesti híreket: „Béla azt irja nekem, hogy a Téli rege kézirata nincs Gregussnál, mert *birálaton van kinn*" – tudósítja Szász Károly Aranyt 1864. január 8-án.[153] Márciusban könyveket küld Szász Béla a bátyjának, erről számol be Szász Károly Aranynak: „A két Firdúsi kötetet megkaptam s köszönöm. *Egyebet* még nem kaptam; de most tán küldi már Béla." Egy fiatal költő verseiről is szó van ugyanebben a levélben, s azt igéri Szász Károly, ha Arany közölné a Koszorúban, akkor ő vagy öccse javítana a szövegeken.[154] Április végén ugyancsak Arany Jánoson keresztül üzen testvérének: „Bélának mondd meg hogy »tán meghalt?«"[155]

E levélrészletek világosan igazolják Szász Béla Pesten tartózkodását, bár továbbra is kétséges, hogy a Koszorúnak dolgozótársa volt-e ekkor, és ha igen, akkor mi lehetett a feladata. Voinovich Géza kizárólag 1863 első félévére említ feljegyzett költségeket a részére. Igaz, hogy a további féléveket nem részletezi olyan pontosan, mint az első hat hónapot, de ha figyelembe vesszük, hogy a Koszorú már a második félévben, vagyis 1863 őszén veszteséges, olyannyira, hogy Arany kénytelen a szerzői honoráriumokat leszállítani, 1864 nyarán pedig 2000 forintos deficitről számolt be, s az előfizetők száma 700-ra apadt, akkor nem valószínű, hogy Szász Bélát állandó segítségként alkalmazta volna, legfeljebb időszakosan bízhatott rá feladatokat.

Június 7-i levelében Szász Károly még kérdezi Aranytól, átadta-e neki öccse a küldött verseket,[156] június 11-én azonban Mentovich Ferenc Kolozsváron találkozik Szász Bélával: „Épen Kolozsvárról jövök, hol találkoztam Szabó Károlylyal, sokat kérdezősködtem tőle, és Szász Bélától rólatok."[157]

[152] PERÉNYI 1903.
[153] Szász Károly Arany Jánosnak, 1864. jan. 8. AJÖM XVIII. 401–403.
[154] Szász Károly Arany Jánosnak, 1864. márc. 1. AJÖM XVIII. 418–419.
[155] Szász Károly Arany Jánosnak, 1864. ápr. 26. AJÖM XVIII. 433–434.
[156] Szász Károly Arany Jánosnak, 1864. jún. 7. AJÖM XVIII. 439–440.
[157] Mentovich Ferenc Arany Jánosnak, 1864. jún. 11. Marosvásárhely, AJÖM XVIII. 440–441.

A Koszorú második félévének augusztus 16-i, 7. számában egy fordítás jelent meg –sz. szignóval az Europából: *Miss Impulsia naplójából* (158–162. old.). Az eredeti szöveget a német hetilap 1863/28-as száma hozta (*Aus Miß Impulsia's Tagebuche*, 886–894. h.), ez július első felében jelenhetett meg, és július közepére érhetett a lapszám Lipcséből Pestre. A német cikk átvételét a Koszorúban Arany nem jelölte be. Amennyiben a szignó Szász Bélát jelöli, akkor a nyár folyamán még visszatérhetett Pestre, azonban szeptembertől már biztosan nincs Arany közelében.

1864 novemberében Szász Béla Jénából küldte Kuno Fischer magyarra fordított Faust-előadásainak szövegét előbb Aranynak – bár a küldemény soha nem érkezett meg hozzá –, majd a Budapesti Szemlének, ahol az meg is jelent.[158] A későbbiekben is találni néhány írását a Koszorúban a saját neve alatt, de hétről hétre dolgozó társa már nem volt a lapnak.

A harmadik említett munkatárs a Koszorúban Aigner Lajos. Az ő feladata kizárólag az új könyveket listázó rovat vezetése volt, erre nézve vannak feljegyzett költségek a számára,[159] és ezt erősítik meg a vele váltott levelek is. 1863 júliusában még mindig együtt dolgoznak, és nincs nyoma annak, hogy megszűnt volna az együttműködésük.[160] Kérdés, volt-e más feladata is Aignernek a Koszorúban. Időnként jelentek meg írásai, saját nevével,[161] azonban ezekről levélben értekeztek, ami arra utal, hogy nem álltak gyakori személyes kapcsolatban. 1863. február elején például Aigner egy elveszett levelében arról érdeklődik, közölné-e Arany a Vadrózsa-pörről írott ismertetését, s erre Arany ugyancsak levélben válaszol neki, hogy maga szándékozik írni róla.[162] Nem valószínű tehát, hogy Aigner Lajos részt vett volna a Vegyes rovat híreinek összeállításában, vagy fordított volna az Europából Arany számára.

Gyulai Pál neve szintén a fizetett munkatársak között szerepel, őt Arany János még a Szépirodalmi Figyelő korában alkalmazta segédszerkesztőnek, havi 50 forintért. Mint fennebb említettük, a Koszorúban Salamon Ferenc

[158] Fischer Kunó Goethe Faustjáról. Nyilt levelek Szász Károlyhoz, BpSz 1865. III. k. 3–53.
[159] Voinovich Géza, i. m.
[160] Arany János Aigner Lajosnak, AJÖM XVIII. 340.
[161] Pl. *Könyvészetünk ügye*, Ko I/II. 1863/14. okt. 4. 333–334.
[162] Arany János Aigner Lajosnak, 1863. február eleje, AJÖM XVIII. 262.

helyett vezette a színházi kritikarovatot, de közölt szépirodalmat és fordításokat is. Levelezésének tanúsága szerint azonban 1864 tavaszától 1865 május végéig szinte folyamatosan Vörösmarty munkáinak kiadásán és Vörösmarty életrajzán dolgozott. Deák Ferenc, aki a kiadás anyagi intézője is volt, sürgette, Gyulai viszont állandó leterheltségről, megfeszített munkáról, családi és saját betegségről panaszkodott. A Vörösmarty-kiadást 1864 őszére fejezte be, ekkor azonban még az életrajzi monográfia csak készülőben volt, mint arról maga a Koszorú is tudósított:

> „Vörösmarty munkáinak első (a szétküldésben utolsó) kötete is megjelent, s még csak a Gyulai által irt életrajz van hátra, mely nem sokára szintén megjelenik egy külön füzetben."[163]

Intézte eközben az írói segélyegylet ügyeit, dolgozott a Budapesti Szemle szerkesztőségében. A kiadóval, Ráth Mórral váltott levélben 1865. május elején Gyulai mindezek mellett anyagi helyzetére és a Koszorú szerkesztésére is utal:

> „Azonban azt hiszem, hogy ha ön ismerné anyagi helyzetemet, mely nem engedi, hogy a Koszorutól járó csekély díjamról csak pár hónapra is lemondjak, ha tudná, hogy február óta feleségem vissza esett görcsös betegségébe s csak most kezd lábbadozni, hogy gyermekeim négy hét óta szamár hurutban szenvednek, s magam is egy darabig iszonyu náthában szenvedtem[,] nem beszélne ugy rólam, mint egy gonosztevőről."[164]

[163] Ko II/II. 1864. nov. 6. 19. sz. Vegyes, 455.

[164] Gyulai Pál Ráth Mórnak, 1865. máj. 2. GyPLev, 527, 475 sz. A Vörösmarty-munkálatokról még ugyanitt: Gyulai Pál Gyulai Pálnénak, 1864. jún. 15. 551–516. 465. sz.; Deák Ferenc Gyulai Pálnak, 1864. aug. 9. 517. 467. sz.; Gyulai Pál Ráth Mórnak, 1864. aug. 9. 518. 468. sz.; Deák Ferenc Gyulai Pálnak, 1865. január 24. 521. 470. sz.

Ilyen körülmények között, ha nem hagyta is el a szerkesztőséget, nagy valószínűséggel kevesebb időt fordíthatott Arany lapjára. 1865 februárjában egy költeménye mellé vigasztaló levelet küld Aranynak: „Ne haragudjék a Tekintetes ur, hogy szinkritikák helyett ilyen semmiségekkel alkalmatlankodom. Nem sokára kitelik rabságom ideje."[165]

Gyulai távollétét 1865 elején Arany megerősíti egy Szász Károlynak írott levélben:

> „Miután Gyulai Pali kimondotta, hogy *tárczába* nem ír, míg Vörösmarty életét be nem fejezi, (ebből pedig már nem sok van hátra, mert már négy ívet megirt és még *csak* 4-et szándékszik) igen szivesen fogadnék tőled tárczába való »külföldi irodalmi ismertetéseket« vagy akármi curiosumot; csak ne a mi nagyratörő poétáink bírálatát; mert ez utóbbiak ízével már torkig vagyok, s nem akarok több *elevenszenet* gyüjteni az én szegény fejemre."[166]

A felkérésre adott válasznak nincs nyoma Szász Károly levelezésében, vagyis nem tudunk róla, hogy küldött volna külföldi ismertetést. Azonban kitűnik, hogy Arany e téren anyaghiánnyal küzd, munkatársa pedig nincs. Arra is lehet következtetni a levélrészletből, hogy Gyulai szokásos körülmények között a külföldi tárgyú írások fordításában részt vett.

Arany és Gyulai Pál közül az utóbbi volt a mozgékonyabb, társaságba inkább járó ember. Szabó Károlynak írja 1865. február 2-án, hogy esténként néha összejönnek Salamon Ferenccel és Csengery Antallal, néha Szilágyinál ebédel Budán, a Pesti Napló szerkesztőségébe jár a kolozsvári lapokat olvasni,[167] s emellett sokrétű szervezőmunkája is azt valószínűsíti, hogy nemcsak a külföldi, hanem a hazai hírek összegyűjtésében segédkezett a Koszorúnál.

Végül a zenei rovat vezetőjét, Bartalus Istvánt kell számon tartani mint lehetséges munkatársat. Az erdélyi származású zenetörténész és zenepedagógus 1860 és 1863 között a Zenészeti Lapok szerkesztőbizottságának tagja volt. Két-három hetente jelentetett meg zenei és színházi írásokat a Koszorúban.

[165] Gyulai Pál Arany Jánosnak, 1865. febr. 18. GyPLev. 524. 472. sz.
[166] Arany János Szász Károlynak, 1865. jan. 31. AJÖM XVIII. 561–562.
[167] GyPLev. 523.

Ezek mindig hosszabb cikkek, és teljes névvel szerepelnek. Hogy kishíreket is szállított volna Aranynak, csak feltételezhetjük abból, hogy időnként külföldi zenelapok a glosszák forrásai, de semmiféle más adat nem áll rendelkezésre e téren, tekintve, hogy Bartalus István hagyatéka – Szász Károlyéhoz, Szász Béláéhoz, Arany Lászlóéhoz, Gyulai Páléhoz, Salamon Ferencéhez hasonlóan – feldolgozatlan. Összehasonlítva a Zenészeti Lapok és a Koszorú párhuzamos számait, jól látszik Arany törekvése, hogy Ábrányi Kornél lapjától az ő vegyes hírei különbözzenek, és ezt éppen az európai eseményekről szóló tudósítások beiktatásával éri el.

Összesítve Arany lehetséges munkatársait és segítségüknek időbeli megoszlását, az látszik tehát, hogy az 1863. év első félévében a glosszák terén csak Szász Béla és Gyulai Pál, a második félévben csak Gyulai Pál segédkezhetett. Az 1864-es év első félévében tavaszig Arany László, esetleg Gyulai Pál, de csak kis mértékben, és időnként Szász Béla lehetett jelen. Ezután Arany László dolgozhatott atyjának; a második félévben valamint 1865. első felében szintén csak ő lehetett a közreműködő, ám ennek kicsi az esélye, ha egyéb elfoglaltságait is figyelembe vesszük.

Táblázatban ábrázolva:

	1863. I. félév	1863. II. félév	1864. I. félév	1864. II. félév	1865. I. félév
Arany János	**március–május**: *Buda halála* befejezése	**nyár–november**: *A Szent-Iván éji álom* ford.	**febr**.: régebbi művek **márc. vége**: *Buda halála* megj. **ápr. vége–május**: költözés **május vége**: Nagyszalonta.		
Arany László	Beteg, nem tud olvasni, alig tud vizsgázni.	Augusztus II. felében elutazik. Szemfájás.	Szemfájás, vizsgák.	Talán közreműködött.	Bírói vizsga, Shakespeare-fordítás. Talán közreműködött.

Szász Béla	Munkatárs (Voinovich szerint).	Jénában tartózkodik.	Pesten tartózkodott 1864 tavaszától augusztusig, közben júniusban Kolozsvárott van. Talán közreműködött.	Jéna, Utrecht.	Utrecht.
Gyulai Pál	Munkatárs.	Munkatárs.	Tavaszig rendszeresen segédkezik.	A Vörösmarty-kiadás és -életrajz munkálatai.	
Aigner Lajos	Csak az *Uj könyvek* rovatot vezeti.				

A táblázatból az látszik, hogy váltakozva bár, de a munkatársak közül mindig *lehetett* valaki Arany mellett. 1864 tavaszán-nyarán hárman is segédkezhettek: Arany László, Gyulai Pál, Szász Béla. Ez összhangban van az Európában talált, bizonytalan eredetű jelölésekkel. Emellett alkalmi munkatársak is vállalhattak hosszabb szövegeket fordításra. Az óvatosság és további kritériumok alkalmazása a szerzőség megállapítására tehát indokolt.

A legkevesebb segítségre Arany 1864 második és 1865 első félévében számíthatott. Szász Béla ekkor már nincs Pesten, Gyulait a Vörösmarty-kiadás foglalja le, Arany László a vizsgáira készül és a lemaradásait pótolja. Ezt a helyzetet tükrözi az Aranynak tulajdonítható 226 írás megoszlása: 1863. első félév: 29; második félév: 36; 1864. első félév: 25; második félév: 73; 1865. első félév: 65. Az utolsó két félévben található a legtöbb olyan Europa-szám, melyből minden egyes átvétel Aranynak tulajdonítható.

(A stíluskritikai módszerről)

Amikor külső filológiai bizonyítékok híján ehhez a módszerhez folyamodik a kutató, a nyelvi és stílusvizsgálatot minden esetben meg kell előznie egy elvonatkoztatási tevékenységnek, esetünkben a jellegzetesen Aranyhoz

köthető nyelvi és stílusjegyek körvonalazásának, autorizált szövegek alapján. Bár az oxfordi Peter Millican számítógépes elemzései és 2003-as stílusvizsgáló/szerzőségellenőrző programja (Signature Stylometric System) jó eredményeket mutatott, a névtelen Arany-szövegek esetében problematikus lenne egy ilyen vizsgálat. A program csak hosszabb és azonos műfajú szövegeknél sikeres, míg Aranynál vegyes műfajú írásokról van szó. Emellett Arany nagy valószínűséggel szerkesztőként belejavított mások munkájába. A gloszszák szövege olykor túl rövid ahhoz, hogy nyelvi, stílusbeli sajátosságokból következtetéseket lehessen levonni. Meg kellene különböztetni továbbá azokat a szövegeket, melyeken Arany gondosan, hosszabb ideig tudott dolgozni, és amelyeket hétről hétre, néha hirtelen kellett beiktatnia a lapba, így legfeljebb egy első fordításig juthatott el a péntek délutáni lapzártáig. Ismerni kellene ugyanilyen alapossággal a munkatársak nyelvezetét és stílusát is. Figyelembe kellene venni, hogy különösen Gyulai Pálnál tapasztalható egyfajta azonosulás is Arany stílusával.

Figyelembe kell végül venni Arany stílusát az ő prózai fordításaiban. A SzF-ben közölt két elbeszélés: Gogoltól *A köpenyeg* és Sollohubtól az *Előkelő világ*[168] olyan nyelvi megoldásokat, fordulatokat, kifejezéseket, nyelvtani jelenségeket tartalmaz, hogy ha nem lenne közvetlen külső bizonyíték, a stílusjegyek alapján ki kellene zárnunk Arany szerzőségét. A Gogol-fordításban találni például ragelhagyást: „fizetése- s étvágyához képest"; szokatlan igekötőt: „No már most elláttam" („beláttam" helyett); szokatlan ragozást („buzgalmához aránylag"); magyartalan szóhasználatot: „miket előre kicsináltak" („kiterveltek" helyett); furcsa szóalakot: „csipkeződtek" („csipkelődtek" helyett); vagy mindezt együtt, olykor magyartalan mondatszerkezettel: „keresztül ment a konyhán, a nélkűl, hogy a háziasszony észre is vette volna"; „oly nagy füstöt csinált volt a konyhában, hogy széllyel se látott az ember"; „könnyű volt vele boldogulni, engedett, rá lett mindenre". A kritikai kiadás kötetének szerkesztője, Keresztury Mária is felfigyel a szövegek szokatlan nyelvi, stilisztikai sajátosságaira: „[…] különös gondosságról […] szó sem lehetett. Ezt bizonyítja a sok helyesírási következetlenség, az elnagyolt és németes mondatszerkezetek tömege, vagy Moszkva németes

[168] AJÖM X. 51–77 és 78–148, valamint a jegyzetek: 578–582.

írása…”[169] A két fordítás nyelvi sajátosságait szem előtt tartva kétessé válik a névtelen cikkek stíluskritikai vizsgálatának értelme, azonban tekintve, hogy ez az egyetlen lehetőség legalább azoknak a szövegeknek a begyűjtésére, melyek biztonsággal Aranynak tulajdoníthatók, nem mondhatunk le a módszerről.

Amikor Németh G. Béla az AJÖM XII. kötetében stíluskritikai eljárással különítette el a glosszákból az Arany-szövegeket, a vizsgált nyelvi és stilisztikai elemeket két csoportba osztotta: „szorosabban vett nyelviekre” és „tágabban értett stílusbeliekre”.[170] Az első csoportban „az írásjelek, tipográfia, a helyesírás köréből adódó” elemeket vizsgálta: a helyesírást, a vesszőhasználatot, a központozást, idézőjeleket és zárójeleket, gondolatjeleket, címek írásmódját, rövidítéseket és dátumjelöléseket, dőlt betűs kiemeléseket, lexikális anyagot, alaktani sajátosságokat.

A jelen tanulmányban nincs lehetőség rá, hogy egyenként tárgyaljuk a felsorolt kritériumokat, azonban a szoros vizsgálat azt mutatta, egyetlen biztos mutatója az Arany-szövegeknek e csoportból a dőlt betűs szedés. Se Bartalus István, se Gyulai Pál autorizált írásaiban nem fordul elő, kizárólag Aranynál. Azonban még mindig fennáll a lehetősége annak, hogy Arany beleírt, belejavított mások szövegébe. Maga Németh G. Béla sem tekintette ez ismérvet *döntő bizonyítéknak*. Az 1865. évi Koszorú 26 számából az AJÖM XII. kötetébe felvett 63 glosszából mindössze 12-ben van dőlt betűs elem, s ebből is néhány kérdőjellel (a szerzőség iránti kétellyel) került be a válogatásba. Máskor pedig fel sem veszi Németh G. Béla a dőlt betűs elemeket tartalmazó glosszákat. Szúrópróbaszerűen egy Koszorú-szám arányai: az 1864. április 24-i, 17. szám *Vegyes* rovatában összesen 6 glosszában fordul elő dőlt betűs szerkezet. Ebből az AJÖM XII. hármat felvesz, hármat nem.

Ugyancsak bizonytalan a lexikális anyag vizsgálata. Németh G. Béla az alábbi kifejezések előfordulását tartja mérvadónak: „mindenesetre”, a glosszát summázó utolsó mondatban; „amennyiben” – feltételes értelemben; „egyébiránt”; „mindazonáltal”; „kivált”; „közelebb”; „lesz alkalmunk”, „volt alkalmunk”; „szóban forog”; „az ülés eloszlik”; „jutalmat nyer”; „összeköttetésben áll”; „oda törekszik”; „oda megy ki”; „odairányul”; „képez”;

[169] AJÖM X. 581.
[170] AJÖM XII. 354 és köv. oldalak.

„óhajt”; „az irodalom emelése”; „kritika süllyedtsége”; „pártolás”; „eszközlés” stb. A kontrollvizsgálat azonban itt is azt mutatta, kevéssé használható kritériumról van szó, e kifejezések mindegyikét gyakran írják le más szerzők is, sőt olykor csak más szerzők. A „mindazonáltal” szó például a SzF első évfolyamában Récsi Emilnél fordul elő egyetlen cikkben kétszer, másutt nem.

Az alaktani sajátosságok képezik a nyelvi kritériumok harmadik alcsoportját. Németh G. Béla fontos mutatónak tekinti bizonyos kifejezések rövidített alakjának használatát (nemesb–nemesebb, huzamosb–huzamosabb, fényesb–fényesebb, halhatlan–halhatatlan, lehetlen–lehetetlen stb.). A korszakban azonban ezek az alakváltozatok szinte minden szerzőnél előfordulnak: Gyulai Pálnál, Jókai Mórnál, Fraknói Vilmosnál, Orbán Balázsnál, Tompa Mihálynál éppúgy, mint a hírlapíróknál vagy a dilettáns költőknél.

A második csoportot a „tágabban értett stílusbeli” kritériumok képezik. A glossza zárása rövid, egyszerű mondattal valóban jellemzi Arany írásait, azonban a VU glosszái is gyakran zárulnak hasonló módon. Az egyik például éppen azzal a fordulattal, melyet Arany is használ: „Vederemo” (meglátjuk). Bartalus István szintén többször él ezzel az eszközzel, de nincs kizárva, hogy Arany László vagy Gyulai Pál „eltanulta” a zárásnak e típusát.

A Koszorúban tapasztalatunk szerint két változata van a rövid befejezésnek. Az egyik öncélúan szellemes, többletjelentést nem tartalmaz, nem mutat önmagán túlra, vagyis nincs aktualizáló, rejtett utalásos szerepe. A másik a glosszából kifelé mutató, átvitt értelmű, kommentárszerű, rejtett, de markáns véleményt sugalló, széljegyzetszerű mondat. Aranyra ez utóbbi jellemző.

Németh G. Béla is elismeri azonban, hogy a nyelvi, stilisztikai és retorikai kritériumok legfeljebb a gyanút kelthetik fel Arany szerzősége iránt, a filológus azonban végső soron a megérzéseire hagyatkozik: „S ha a természettudományi bizonyítások körében is rendszerint jelen van egy csupán valószínűségi százalék, s szerepe van az intuíciónak, mennyivel inkább így van ez a filológia területén.”[171]

Jelen kötetünkben a fentiek közül a következő kritériumokat tartottuk meg:

Dőlt betűs kiemelés, melyet más ismérvekkel együtt alkalmaztunk.

[171] AJÖM XII. 358.

A szóhasználat jellegzetességeit csak olyan kifejezések esetében vesszük figyelembe, melyeknél bizonyítható, hogy Arany sohasem használta másként (pl. „üteny” helyett „ütem”).

A kommentárszerű zárás megítélésénél elkülönítettük egymástól a befejezés két említett típusát.

A bizonyítás elvét és menetét részben megfordítottuk, részben kiegészítettük. Első szakaszban nem a megerősítő, hanem a kizáró tényezőket figyeltük meg, azokat a sajátosságokat kerestük, melyek Aranyra *biztosan nem jellemzők*: a rossz mondatszerkezetet, az igekötők hibás használatát, az Arany által rossznak tartott és a széljegyzetekben gyakran megrótt ragozást (pl. „közbeni”) stb. Alkalmaztuk ezt a kritériumot annak ellenére, hogy szépprózai fordításaiban, mint láttuk, nála is bőséggel akad ellenpélda. Értekező prózáját tekintve azonban, ahol ritkán vagy soha nem fordulnak elő nála ezek a jelenségek, a szűrőt mégis alkalmasnak véltük.

Figyeltünk az *átvétel módjára*: Arany ugyanis sohasem fordít szó szerint, többnyire átfogalmazza, kommentárral látja el, aktualizálja a német szöveget. Szó szerinti fordítás esetén ellenben mindig felmerül a gyanú, hogy munkatárs dolgozott a Koszorúnak. A bizonytalansági tényező azonban még ebben az esetben is fennáll: előfordulhat, hogy Arany szó szerinti fordításokat kapott, és ezekből írta meg a maga változatát. Az általunk autorizált szövegek mindezek alapján biztonsággal tekinthetők Aranyénak, de szigorúan filológiai szempontból még mindig a „kétes hitelűek” csoportjába tartoznak.

II. 9. 4. A szerkesztő mint szerző: Arany mint a Koszorú *szerzője*

Publicisztikai írásainak nagy részét Arany nem rendezte kötetbe, így kérdéses, ő maga vajon az életmű részének tekintette-e ezeket a cikkeket. Másfelől azonban a mellőzésből nem okvetlenül származik ez a következtetés, hiszen a korszakban – a tárcák és irodalmi bírálatok kivételével – nem volt gyakorlat a sajtócikkek kötetes megjelentetése.

A fordításokból, szabad átvételekből, kommentárszerű glosszákból, színes, vegyes tartalmú tárcákból álló szövegcsoportra vonatkozóan a későbbi Aranyfilológiában is kétely tapasztalható, vajon azonos rangú, jellegű szerzőségről

van-e szó, mint a nevesített, hosszabb, eredeti értekezések és szépirodalmi művek esetében. Megfontolandó azonban, hogy magát a lapot, mely ezeket az írásokat hordozta, Arany – a korszak általános felfogásához hasonlóan – folyamatosan alakuló és keletkező, de utána végleges, kötetes formában záródó anyagként fogta fel. Számos jel utal erre. Amikor az első szám után megváltoztatja a papírminőséget és a betűtípust, az egységes külső érdekében újranyomatja a korábbi szám első lapját. A paratextuális elemek szintén az egység kifejezésére szolgálnak: a félévente szétküldött, összesített tartalomjegyzék, a kötetcímlap, a beköszöntő és elköszönő szerkesztői megszólalások stb. A szerkesztési elvek következetes alkalmazása a folyamatosság és egység felmutatását, a lapszámok összetartozását reprezentálja. A lapban közölt írások számos eleme – a szerkesztői jegyzetek, kommentárok, a cikkekbe beszúrt zárójeles észrevételek, a levelező rovat, a többes szám első személyű fogalmazásmód – a szerkesztő intenzív és állandó jelenlétét hivatott igazolni. A rejtett, de olykor nyilvánosan is szóba kerülő tevékenység: a szövegek válogatása, minősítése, gondozása, technikai szerkesztése, tartalmi ellenőrzése, korrektúrája, a fordítások stilisztikai javítása, s végül az a tény, amire éppen az Europa bejegyzéssorozata mutat rá: a híranyag gyűjtésének folyamata, mind *a szerkesztő személyes munkáját* tükrözi. A Koszorú – szemben a *kollektív szerkesztőségű* lapokkal, a 19. században nem ritka *személyes szerkesztőségű* laptípushoz tartozik, melynél a szerkesztő személye a tartalommal egyenrangúan vagy annál is erősebben hangsúlyozódik.

A modern filológiának van irányzata, mely a szerkesztést a szerzőség fogalomkörében értelmezi.[172] A személyes szerkesztőségű lapokkal, így a Koszorúval kapcsolatban különösen felvethető a szerkesztő *lapszerzősége* még abban az esetben is, ha az egyes szövegek eredetéhez nem állnak rendelkezésre közvetlen filológiai bizonyítékok.

Az Europa margináliái és jelöletlen átvételei olyan lényegi dolgokra világítanak rá, melyek Arany lapszerkesztésével kapcsolatban mindeddig ismeretlenek voltak, tévesen, hiányosan vagy másodrendűként értelmeződtek. Azonosíthatóvá teszik a Koszorú típusát, szerkesztési elveit; felmutatják, megerősítik Arany folyamatos és személyes jelenlétét a szerkesztésben,

[172] BRIEGLEB 1971; JANNIDIS–LAUER–MARTINEZ–WINKO 1999.

anyagválogatásban; feltárhatóvá teszik a lap külföldi forrásait és ezáltal Arany világirodalmi, kulturális tájékozódásának irányait az adott időszakban, végül tanulmányozhatóvá teszik Arany fordítási elveit és gyakorlatát. Kevéssé segítik tehát az egyes szövegek szerzőségének bizonyítását, de sokféle módon teszik láthatóvá Arany *lapszerzői* tevékenységét.

Ezen okokból döntöttünk úgy, hogy a jelen kötetbe nemcsak a jelölt cikkeket vesszük fel az Európából, hanem a jelöletlen átvételeket is, magát az átvételt szintén egyfajta, bár láthatatlan „jelölésként" értelmezve; végül ilyen megfontolásból közöljük azokat a cikkeket, melyek a közvetett filológiai bizonyítékok szerint sem tekinthetők Aranyénak.

III. Textológiai elvek és eljárások

A közlés sorrendjében az Europa lapszámai mentén haladtunk. Ennek megfelelően alakítottuk ki a szövegek számozását is. Nem követtük a kritikai kiadások hagyományos gyakorlatát, vagyis a szövegeket *nem folyamatos sorszámmal* láttuk el. Arra törekedtünk, hogy az olvasó azonnal be tudja azonosítani az évet, évfolyamot, lapszámot és pontos dátumot, ezért a szövegek jelzésében az Europa évszámát és lapszámát tüntettük fel. Ezt követi az adott lapszámból átvett cikkek sorszáma (pl. 1863/12. 1, ahol az „1863" a megjelenés évét, a „12" a lapszámot, az „1" pedig az innen átvett cikk sorszámát jelöli). Ugyanezzel a jelzéssel láttuk el a szöveghez tartozó jegyzeteket, valamint a katalógus és a mutatók megfelelő tételeit is, így a Koszorú és az Europa kapcsolatának időbeli mozzanatai is könnyebben követhetővé váltak.

Nem alkalmaztuk a sorok kritikai kiadásokban szokásos számozását. Az Arany által jelölt, jegyzetelt cikkek mellett zavart okozott volna a kéziratos jelölések és a kritikai apparátus keveredése, a jelöletlenül átvett cikkek szövege mellett pedig feleslegesnek tűnt a sorok számozása, hiszen az eredeti tükröt ezeknél a szövegeknél nem tartottuk meg. Az átvett cikkek emellett gyakran olyan rövidek, hogy nem is tudtuk volna érvényesíteni az eljárást.

A német forrás és a magyar változatok közlésénél részben azonos, részben eltérő elveket követtünk.

a) *Az Europa német szövegeit* betűhíven közöltük. A gót betűs írást értelemszerűen latin betűsre cseréltük. A tévedéseket és elírásokat csak kivételes, értelemzavaró esetben láttuk el figyelemfelhívó felkiáltójellel, szögletes zárójelben. A lap régies nyelvezete miatt ugyanis olyan mennyiségű a maitól eltérő szóalak és írásmód, hogy minden egyes szöveghely jelzése az olvashatóság kárára ment volna. A nyilvánvaló sajtóhibát, betűhiányt – csak abban az esetben, ha értelemzavaró volt – szögletes zárójelben pótoltuk vagy javítottuk. A német glosszákban látható ritkított szedésű kiemeléseket gyakorlati okokból dőlt betűsre cseréltük.

Az Arany (vagy valamely munkatársa) által jelölt cikkeket táblázatban, az eredeti tükröt megtartva közöltük, hogy látható legyen a jelölés vagy széljegyzet helye a lapszélen. A közlés fölött, külön sorban, szöveges leírást is adtunk a jelölésekről, jegyzetekről, és felhívtuk a figyelmet, ha nem szokványos Arany-szignóról van szó. Megadtuk az elhelyezkedés adatait, valamint az íróeszköz színét, jellegét.

A jelöletlen átvételt mindig a jelöltek alatt hozzuk, *Függelék* alcímmel ellátva. Ezeknél az írásoknál nem tartottuk meg az eredeti szöveg tükrét, nem is szerkesztettük tehát táblázatos formába, hogy jól követhető legyen az elkülönülésük a szignált cikkektől.

Terjedelem tekintetében azt az általános elvet követtük, hogy láthatóvá, értelmezhetővé váljon a forráscikk, a jelölés és az átvétel kapcsolata. Ezen belül azonban egyedi módon ítéltük meg a német szöveg ismeretének szükségességét. Ha Arany jelölése feltehetően a teljes cikkre vonatkozik, akkor teljes egészében közöltük a forrást. Szöveghelyek, szövegrészletek kijelölése esetén a Koszorúban megjelent átvételhez igazítottuk a közlést. Hosszabb cikkek esetén előfordult, hogy részletet közöltünk a német anyagból, és tartalmi ismertetővel tettük világossá a szövegösszefüggést. Vegyes hírcsokorból is olykor csak azt a részt emeltük át, amelyre Arany jelölése vagy közlése vonatkozik, néha azonban itt is közzétettük a teljes terjedelmet, hogy láthatóvá váljon a válogatás mikéntje. Ahol szükséges volt, ott eljárásunkat szöveges magyarázattal indokoltuk.

A német cikkek, illetve a Koszorú saját lábjegyzeteit mi is lábjegyzetben, az adott lap alján közöltük.

A német cikkeknek a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között adtuk meg a magyar *fordítását* abban az esetben, ha a német szöveg és a Koszorú átvétele lényegesen eltért egymástól.

Teljes fordítás volt szükséges az Európában kijelölt, de a Koszorúba át nem vett cikkek esetében. Teljes fordítást közöltünk akkor is, ha a szerzőség bizonyításához szükségesnek látszott a német és a magyar szöveg összevetése. Részlegesen fordítottunk ellenben, ha a Koszorúba nem teljes cikk került át. Összefoglalóan azonban ilyenkor is ismertettük a kihagyott részeket. Szintén részlegesen, tartalmi összefoglalóval kombinálva fordítottunk, ha egy hosszabb cikket Arany kijelölt, de nem vett át. A fordítást és a tartalmi átvételt minden esetben világosan jelöltük. A fordítás során szöveghűségre, a német cikkíró stílusának érzékeltetésére törekedtünk, így a szokásosnál szorosabb átültetést adtunk.

A címek esetében az általános fordítói gyakorlat szerint jártunk el. Amennyiben az adott műnek létezik magyar fordítása, úgy a magyar címet alkalmaztuk, kerek zárójelben pedig – dőlt szedéssel – mellé írtuk az eredeti címet. Magyar fordítás hiányában az eredeti címet tartottuk meg, és szögletes zárójelben tüntettük fel a magyar megfelelőjét. Ha a német cikk idegen nyelvű (francia, német, orosz, dán, svéd stb.) címet német fordításban használt, mi visszakerestük az eredeti nyelvváltozatot, és azt építettük be a szövegbe – amennyiben magyar fordítása a műnek nem létezik. Gondot okoztak eközben a színpadi művek. Kevéssé ismert szerzők vagy darabok esetében nem mindenütt tudtunk utánajárni – ez külön alapkutatás tárgya lett volna –, adták-e a darabot valamely magyar színpadon, akár magánfordításban is. Használtuk a hozzáférhető szakirodalmat és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet digitális adattárát, de még így is maradtak bizonytalanságok. Ilyen esetekben az eredeti címet tartottuk meg, és saját fordításban közöltük a magyar változatot. A címekhez hasonló módon kezeltük a szépirodalmi részleteket, versidézeteket.

b) *A Koszorú szövegeit* mindenütt teljes egészében közöltük, még azokat is, melyeket az AJÖM kötetei korábban felvettek. A korábbi kötetek nehezebben hozzáférhetők, és a szövegek újraközlésével az olvasást szándékoztuk megkönnyíteni. A sajtóhibákat a magyar anyag esetében is csak elvétve jeleztük, a tárgyi, tartalmi tévedésekre pedig a jegyzetekben mutattunk rá.

c) *A tárgyi és nyelvi magyarázatok* során alapelvünk a szöveghelyhez való ragaszkodás volt. A rendkívül sok nyelvterületre, témakörre, művészeti és tudományágra kiterjedő jegyzetanyagot úgy igyekeztünk terjedelmi korlátok között tartani, hogy csak a legszükségesebb magyarázatokat fűztük egy-egy szöveghelyhez. Ettől az elvtől akkor tértünk el, ha azt vitakontextus, Aranyhoz fűződő életrajzi vagy recepciótörténeti körülmény indokolta. Nem törekedtünk rá, hogy a jegyzeteket az Arany-életmű vagy a korszak magyar irodalmi és művelődéstörténeti kontextusa felé tágítsuk. Ezek a kérdések behatóbb vizsgálatot igényelnek, és résztanulmányok szükségesek a kapcsolatok feltárására. A korszak európai művelődésének hazai recepciója szinte teljes egészében feldolgozatlan, és reméljük, hogy többek között e kötet is ösztönzést nyújt majd a kutatások megkezdéséhez.

Elkülönítettük egymástól a német és a magyar szöveg jegyzeteit. A német cikkekhez fűződő magyarázatokat a fordítás után, a magyar szöveg esetleges jegyzeteit pedig a Koszorú közlését követően iktattuk be. A „Koszorú közlése" címszónál rávilágítottunk a német és a magyar szöveg kapcsolatára, a Koszorú fordítójának eljárásaira, az átvétel módjára is.

A jegyzetenyag részét képezi a szerzőség kérdésének megállapítása, ennek során a korábbi fejezetekben leírt módon jártunk el.

A szövegek megjelenési adatai több helyen ismétlődnek. Feltüntettük őket a katalógusban, közvetlenül a szövegközlés előtt, a magyarázatok előtt és a mutatókban is. Az ismétlődés ennek következtében elkerülhetetlen volt, de arra törekedtünk, hogy az egymás mellé helyezett német és magyar szövegek, jegyzetek szövevényében az olvasó minden pillanatban tájékozódhasson.

Végül szeretném megköszönni az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete 19. századi osztályának, különösen az Arany János-munkacsoport tagjainak és Korompay H. János főszerkesztőnek a segítőkészséget, a mindig értékes szakmai tanácsokat és javaslatokat. Ugyancsak köszönettel tartozom a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum munkatársainak, Zuh Imrének, Darvasi Zoltánnak és Bagosi Hajnalkának a kutatás elősegítéséért, s kolléganőmnek, Szabó Ágnesnek a fotózásban való áldozatos részvételéért. Nagyban hozzájárult a kutatás sikeréhez Nagyszalonta polgármesterének, Török Lászlónak és alpolgármesterének, Illyés Lajosnak megtisztelő érdeklődése a munka iránt.